

ԵՒՍԵՖԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ ՆԵՐՔՈՂՆԵՐԸ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՏԱԾԱՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ¹

Ա. Ծիւրի (Տիւրոսի) մայր եկեղեցու մաւակաւոր²

Ինչպէս յայտնի է, եկեղեցու՝ որպէս Աստծոյ տան յատկա-
գծային եւ կառուցողական կանոնը ձեւաւորուել եւ տարածում է
ստացել քրիստոնէական աշխարհում Դ. դարի կէսերից սկսեալ³,
երբ վերջնականապէս ընդունուել է պաշտամունքային շինու-
թեան սրբազնութեան գաղափարը: Այս գործընթացը կապուած է
Հռոմէական կայսրութիւնում քրիստոնեաների կարգավիճակի փո-
փոխութեան⁴ եւ յատկապէս՝ Երուսաղէմում Յարութեան տաճա-
րային համալիրի՝ «Նոր Երուսաղէմի» կառուցման հետ⁵:

Եկեղեցու շինութեան սրբազնացումը հակառակ էր առաջին
դարերի քրիստոնեաների՝ «Բարից ու փայտից ամշումն է մեռեալ
տամարներ» կառուցելու հանդէպ ունեցած աւանդական քամա-
հրական վերաբերմունքին, ուստի եւ անհրաժեշտ էր այն հիմնա-
ւորել Սուրբ Գրքի վկայութիւններով եւ աստուածաբանական
փաստարկներով, այսինքն՝ հեղինակաւոր կերպով հաստատել Ե-

-
- 1 Ներքողների վերլուծութեան համար առաջնորդուել ենք մեր առաջա-
դրած «Կիրառական եկեղեցաբանութիւն» մեթոդով, որ բացայայտում
է Եկեղեցու աստուածաբանութեան եւ տիպաբանութեան փոխադարձ կապն
ու զարգացումը: Այս մասին տես՝ Ի Համդէս Ամսօրեայ, 2010, 213-251:
 - 2 Յօդուածի համար հիմք է հանդիսացել մեր դոկտորական դիսերտա-
ցիայի (քննադիրը՝ Փրանսերէն) եւ ըստ այդմ հրատարակուած մեմագրու-
թեան համապատասխան գլուխները՝ GARIBIAN DE VARTAVAN, 2009, 34-
72:
 - 3 KRAUTHEIMER 1986, 27; DUVAL 1975; WHITE 1990, 115; PEÑA 1996,
63.
 - 4 Հանդուրժողութեան հրովարտակ (311) եւ Միլանի հրովարտակ (313):
ՂԱՐԻԲԵԱՆ, 2011:
 - 5 ՂԱՐԻԲԵԱՆ, 2010:

գրի թարգմանութեան (իմա՝ նախնեաց թարգմանութեան) մէջ այն վերնագրուած է այսպէս. *Խօսք որ ի վերայ ժողովրդեան տօնին եւ վասն շինուածոյ եկեղեցւոյն, որ ասացեալն է ի դէմս Պաւղիմէի եպիսկոպոսի եկեղեցւոյ Մուրայ՝ Ներբողը բազմիցս ուսուսնասիրուել է պատմաբանների եւ հնագէտների կողմից, քանի որ ոչ միայն քրիստոնէական գրականութեան մէջ այս ժանրի առաջնեկն է համարուում*⁹, այլեւ պարունակում է չորրորդ դարի սկզբին կառուցուած եկեղեցու առաջին ճարտարապետական նկարագրութիւնը: Ճիշտ է, այդ նկարագրութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս միայն ընդհանուր գծերով պատկերացում կազմել Միւրի եկեղեցական համալիրի մասին, որի արդիւնքում վերջինիս յատկապէս, տիպաբանութեան եւ ներքին յարդարանքի վերաբերեալ տարբեր կարծիքներ են առաջ քաշուել: Ոմանք աղերսներ են գտել հրէական Տաճարի հետ, ոմանք՝ հռոմէական աշխարհիկ բազիլիկաների, ոմանք էլ նմանեցրել են հելլենիստական շրջանի տների կառուցուածքին¹⁰:

Այդուհանդերձ, եթէ Ներբողը չի կարող լրացնել այդ ժամանակուայ եկեղեցիների վերաբերեալ բացակայող հնագիտական տուեալները, կամ օգնել առաւել խորացնելու եղած ուսուսնասիրութիւնները, այն անգնահատելի արժէք է ներկայացնում որպէս Միւրի ճարտարապետական համալիրի սրբօման վկայութիւն՝ վերջինին վերագրելով «Աստծոյ տան» կամ քրիստոնէական Տաճարի կարգավիճակ: Այլ խօսքով՝ ինչպիսին էլ եղած լինի Միւրի շինութեան ճարտարապետական մոդելը, այն ներկայացուել եւ ընդունուել է որպէս Նոր Տաճարի՝ երկրի վրայ «Աստծոյ տան»

9 Յունարեմի քարգմանութիւնը մի փոքր տարբերէ. *Խօսք ի հանդէս տօնի նաւակատեաց եկեղեցեաց ասացեալ ի դէմս Պաւղիմէայ եպիսկոպոսի եկեղեցւոյն Մուրա. Ներբող, §1 (723, այսուհետ՝ ըստ ձառեանի հրտ.)*:

10 SMITH 1989:

11 Համապատասխանաբար՝ WILKINSON 1982; VOELKL 1953; VINCENT & ABEL 1914, 164-165: Տես նաեւ՝ DUVAL 1975: 2006 սկսած՝ ֆրանսիական հմագիտական արշաւախումբն աշխատում է տեղում եկեղեցական համալիրի յատկապէս բնորոշման, պատերի հմաքաւոր դասաւորութեան եւ անտիկ ֆաղափում մրա տեղադրութեան ուղղութեամբ, տես՝ BAUD, A.- DEVILLECHAISE, A.- FERREIRA, P.- FLAMMIN, A.- PIATON, C., «La cathédrale médiévale», *Mission archéologique de Tyr, Rapport préliminaire 2008-2009*, BAAL 14, 2011.

տիպ, օրինակ, որ կազմուած է ըստ երկնային, իմանալի նախօրինակի եւ որի յօրինուածքը մշակուած է համաձայն Սուրբ գործում թաքնուած տուեալների ու չափերի: Ներբողում առատօրէն տեղ գտած աստուածաշնչեան մէջբերումները, ակնարկները, նըկարագրութիւններն ու համեմատութիւնները բացայայտում են աստուածաբանական այս նոր ընկալումը հաղորդելու՝ հեղինակի միտումը եւ շեշտադրում Պօլինէ եպիսկոպոսի դերն այդ գործում: Ըստ այդմ տեքստի կառուցուածքը, բառամթերքը եւ շարահիւսութիւնը ենթարկուած են յստակ ու կոռւ մտածուած համակարգի: Աւելին, Եւսեբիոսի նախադասութիւններն այնպէս են կազմուած, որ կարող են վերաբերել միաժամանակ մի քանի հասկացութեան եւ կարող են ունենալ երկյարկ, երբեմն՝ եռյարկ իմաստ: Ինչպէս այլ երկերում, Ներբողում եւս Եւսեբիոսը, խօսքը հիմնաւորելու համար, անընդհատ դիմում է հինկտակարանային յղումներին, իւրաքանչիւր իրադարձութիւն, երեւոյթ մեկնաբանում է ըստ «Օրէնքի եւ մարգարէների» եւ «սուրբ պատգամների»՝ ներգրելով այն Նախախնամութեան պատմութեան մէջ: Այսպէս, Եկեղեցու յաղթանակի եւ «աղօթից տների», այդ թւում Միւրի տաճարի կառուցման մասին բազում յիշատակութիւններ կան Սուրբ Գրքում: «Եւ որ երբեմն մեք զսփանչելարուեստ մշանս բարեբարութեան Աստուծոյ մերոյ առ մարդիկ [...] յընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց սրբոց լսելով[] խրատեալ էաք, [...] Բայց արդ ոչ թէ ի լսելոյ, եւ ոչ իբրեւ ի համբաւոյ բանից [...] գիտեմք, այլ արդեամբք, եւ որպէս բանիս կարգ է ասել, եւ աջօք մերովք տեսաք գիւտատս եւ զճշմարտութիւն երբեմն աւանդելոց մոցա. որով եւ [...] յայտնապէս ձայն բարձեալ եւ գոչեցումք. «Որպէս լուաք՝ այնպէս եւ տեսաք»:¹² Որպէս զի գլառաջապատում բանս դրոշմեալս ի վաղեմի յարձանագիրս մուիրականս, արդեամբք արդ հաւատարիմ լինել խոստովանեցումք»:¹³

Ներբողի ամենասկզբում, բառախաղի միջոցով Եւսեբիոսը յայտնում է, որ Աստուած ինքն է տուել Պօլինէին իր երկրային տունը վերակառուցելու շնորհը¹⁴: «Աստուծոյ երկրային տուն» արտայայտութիւնը, բացի հաւատացեալ հօտի միստիկ մարմնի իմաստից, այս համատեքստում անկասկած վերաբերում է նաեւ ե-

12 Ներք., §5-6 (724-725):

13 Ամդ., §29 (733):

14 Ամդ., §2 (723):

կեղեցու շինութեանը, որ այլ տեղ, ի տարբերութիւն մինչ այդ յայտնի «Ժողովարանների»՝ հեղինակն առաջին անգամ անուանում է սրբազան տարածք (շրջափակ սրբարան, սրբավայր շրջապատ), սուրբ տաճար եւ սրբատեղի¹⁵։ Տեքստից տեղեկանում ենք, որ մինչ շինարարական աշխատանքները սկսելը՝ այդ տարածքը ծիսական մաքրագործման է ենթարկուել՝ «...յարոյց զանկեալն, սըրբեալ ցախ զնա ի չարեացն եւ խնամարկեալ...»¹⁶, եւ որ աղտոտ ոտքերով սրբարանը չապականելու համար յատուկ գաւթի կենտրոնում աւազան-աղբիւր է տեղադրուած եղել, որ անուանուած է «զնշանակն սրբարար մաքրութեան»¹⁷։

Այնուհետեւ իմանում ենք, որ Պաւլինէն Աստծոյ նոր տունը կառուցել է այնպէս, ինչպէս նրան ուսուցանել են աստուածաշնչեան «սուրբ պատգամները»¹⁸։ Այդ պատգամների մեջբերումներն, ի հարկէ, խորհրդանշական բնոյթի են եւ որոշակի տեղեկութիւն չեն պարունակում շինութեան ճարտարապետութեան վերաբերեալ։ Այդուհանդերձ, դրանց գործածութիւնը կարեւորում է քրիստոնէական եկեղեցու կառուցումը սրբազան տեքստերով հիմնաւորելու փաստը։

Շէշտելու համար նոր շինութեան սրբազան բնոյթը՝ Եւսեբիոսն ուղիղ ժառանգական կապ է հանտատում հրէական Հին տաճարի հետ։ Հետեւելով շարադրանքի ծաւալման ընթացքին՝ պարզ է դառնում, որ Միւրի եկեղեցու աւերման ու վերակառուցման թեման արծարծող բոլոր այլաբանութիւնները հաւասարապէս կիրառելի են առաւել լայն ընդգրկմամբ՝ վերաբերելով՝ ոչ միայն քրիստոնէական հալածանքներից առաջ եղած քրիստոնեայ համայնքին ու աղօթատներին, այլեւ նախկին «Աստծոյ կացարանին», այսինքն՝ Սինագոգին (ընտրեալ ժողովուրդ) եւ Երուսաղէմի տաճարին¹⁹։ Այդպիսիք են, օրինակ, ոռոգուած անապատի, անապատում բխած կենաց աղբիւրի, նախկինում ստորացուած եւ լքուած, այժմ՝ վերականգնուած եւ պերճօրէն զգեստաւորուած այրու, յարութիւն առած դիակի հետ՝ համեմատութիւնները։ Նոյնպէս կարելի է նշել թշնամու կողմից կոտորուած դըռ-

15 Ամդ, §22, 23, 38 եւ 56 (731, 735, 739):

16 Ամդ, §36 (735): Տես նաեւ՝ WILKEN 1992, 88:

17 Ամդ, §36 (735):

18 Ամդ, §54 (739):

19 WILKINSON 1979:

ների, կացնահարուած խորանի, ոչնչացուած գրքերի, փլուզուած եւ հողի մէջ թաղուած շինութեան նկարագրութիւնները²⁰: Ծիւրի եպիսկոպոսը համեմատուում է Սողոմոնի, Բեսելիէլի, Զորոբաբէլի հետ, որոնք կառուցել են սուրբ Խորանն ու Երուսաղէմի տաճարն ըստ երկնային նախօրինակների, ակնարկւում են. «Եիմ տամ» կառուցող վարպետները, որոնք մի կողմ են նետել անկիւնաքարը՝ «զգլուխ անկեամ», ինչպէս նաեւ հերովդէսեան տաճարի կործանման մասին աւետարանական մարգարէութիւնը²¹: Եւսեբիոսն աստուածաշնչեան մեջբերումներ է անում, որոնք ուղղակի վերաբերում են Երուսաղէմի տաճարին, ինչպէս, օրինակ. «Տէր, սիրեցի զվայելչութիւն տան քո, եւ գտեղի յարկի փառաց քոց»²² կամ «ի հուր այրեցին զսրբութիւնն Աստուծոյ. եւ պղծեցին յերկրի զխորան անուան քո»²³: Վերջապէս, հարսանեկան զգեստի, հին հագուստի փոխարէն նոր զարդարանքների, հնի համեմատ նոր Աստծոյ տան աւելի մեծ փառքի մասին յիշատակող պարբերութիւնները դարձեալ կարելի է վերագրել ինչպէս Ծիւրի եկեղեցական համալիրին, որի տարածքը մեծացել էր վերանորոգումից յետոյ, այնպէս էլ Հին տաճարի թեմային:

Հրէական տաճարի հետ աղերսն ակնյայտ զգացւում է Ծիւրի մայր եկեղեցու սրբազան տարածքի նկարագրութեան մէջ: Մի շարք պարբերութիւններ յստակ զուգահեռներ ունեն Ֆլաւիոս Յովսէփի՝ Երուսաղէմի տաճարի նկարագրութեան եւ Եզեկիէլի տեսիլքի հետ²⁴: Աւելին՝ ճարտարապետական համալիրի տարբեր մասերի համար օգտագործած տեխնիկական եւ նուիրական բառերը ճիշտ եւ ճիշտ համընկնում են, ինչը կարող է բացատրել հեղինակի ձգտումը՝ դիտարկել տաճարի նկարագրութեան սրբազան կամ նուիրական բառապաշարը որպէս մէկ ամբողջական բանաձեւ: Ժառանգական կապի դրսեւորում կարելի է համարել նաեւ Ծիւրի համալիրի կառուցման եւ նաւակատիքի

20 Եւսեբիոսի հեղինակած Վաք՝ Կոստանդինի գրքի մի հատուած (*Vita Constantini III*, 33), որտեղ նկարագրւում է, թէ ինչպէս Գողգոթայում նոր Երուսաղէմը կառուցուեց հնի դիմաց, որ Տիրոջ սպանութիւնից յետոյ հիմնայատակ կործանուեց՝ պատժելու համար հրեաներին՝ օգնում է հաստատելու այս մեկնաբանութիւնը:

21 Ներք., §21 (730):

22 Աղ Իե, 8, Ներք., §7 (725):

23 Աղ Էզ, 7, Ներք. §33 (734):

24 WILKINSON 1982.

տօնակատարութեան կարգի յաջորդականութեան նոյնութիւնը: Ինչպէս տաճարն աւարտելուց յետոյ՝ Սողոմոնը կից շինում է իր պալատը, այնպէս էլ «Սողոմոնն այս մեր խաղաղասէր եւ տաճարիս Աստծոյ շինող²⁵[...] ի ներքինոյն կազմութեան անտի տաճարին դարձուցեալ զաչս եւ արտաքս, պատշգամս եւ դիւանս ընդարձակս եւ քաջարուեստ կառոյց, կցեալ յարեալ գայմոսիկ ի կողս տաճարին. յաւելեալ յայնս եւ դրունս որ հանէին ի մէջ տաճարին»²⁶, որոնց բազմութեան մէջ կարելի է տեղադրել նաեւ եպիսկոպոսի կացարանը²⁷: Ինչպէս Սողոմոնն իր տաճարի նաւակատիքին հրաւիրում է բոլոր նահապետներին, ցեղապետներին եւ տանուտէրերին՝ «Իսրայէլի բոլոր ժողովրդին»²⁸, այնպէս էլ Եւսեբիոսը յիշատակում է եպիսկոպոսների ժողովը, հեռաւոր աշխարհներից ժամանած հաւատացեալների հաւաքը: Այնուհետեւ նա արտասանում է իր ներբողը, որի աւարտին հրաւիրում է ժողովին աղօթելու, ճիշտ ինչպէս Սողոմոնն էր արել²⁹: Ներբողին նախորդող գլուխներում նկարագրուող տօնակատարութիւնների ընթացքից կարելի է եզրակացնել, որ աղօթքի աւարտին համընդհանուր պատարագ է մատուցուել, որ համեմատելի է Սողոմոնի մատուցած արջառների եւ ոչխարների զոհաբերութեանը³⁰:

Վերջապէս, կրկին անգամ այդ կապը շեշտելու համար է, որ Եւսեբիոսը իր Պատմութեան վերջին հատորը սկսում է «կատարեալ թուերի» յիշատակութեամբ. «գիտես կատարեալ թուոց ի նորոգումն կատարեալ եկեղեցւոյ դիցուեալ աստ»³¹: Մեր կարծիքով խօսքն այստեղ գնում է «տասն» եւ «չորս» թուերի մասին, որոնք դրուած են Ծիւրի տաճարի աստուածաբանական մտայնողացման հիմքում եւ որոնք լայնօրէն օգտագործուել են ճարտարապետական համալիրի չափերի եւ համամասնութիւնների մէջ: Ըստ Փիլոն Ալեքսանդրացու, որի երկերին քաջածանօթ էր Կե-

25 Այսիմֆն՝ Պաւլինէ եպիսկոպոսը:

26 Ներք. §45 (737):

27 Ըստ՝ BARDY 1958, 96, n. 73:

28 Գ Թգ Ը, 1-2:

29 Անդ, 22:

30 Անդ, 62:

31 Ըստ Բարդիի հրատարակած յունարէն քննարկի՝ «գնում ենք այստեղ կատարեալ թուի մէջ կատարեալ եկեղեցու նորոգման մասին ճառը», BARDY 1958, 77:

սարիայի եպիսկոպոսը, սրանք միաստիկ արժէք կրող կատարեալ թուեր են, որոնք ընկած են նաեւ Մովսէսի Տապանակի եւ Խորանի սկզբնապատկերների հիմքում³²: Այս նոյն մտադրութեամբ է նաեւ Եւսեբիոսը Կարպիանոսին գրած նամակում բացատրում չորս եւ տասն թուերի ընտրութիւնը՝ կանոնաւոր աւետարանների եւ համաձայնութեան տախտակների, այսինքն՝ խորանների քանակի հարցում: Հետեւաբար, միանգամայն տրամաբանական է թուում, որ Եկեղեցու՝ որպէս քրիստոնէական տաճարի, կայացման ակունքներում Եւսեբիոսն այդ տաճարին ձօնուած ներքողը գետեղում է Եկեղեցու պատմութեանը նուիրուած աշխատութեան տասներորդ հատորի չորրորդ գլխում:

Սակայն Ծիւրի եկեղեցական համալիրի եւ Երուսաղէմի տաճարի միջեւ ուղղակի հարազատութեան ամենաակնառու հիմնաւորումը առաջինի հիմնադրումն է ըստ երկնային նախօրինակի, որ տրուում է աստուածակերպ տեսիլքի միջոցով: Ինչպէս Մովսէսը լսում է Աստծոյ ձայնը, որ նրան հաղորդում է Տապանակի եւ Խորանի իմանալի պատկերը, այնպէս էլ Պօլինէ եպիսկոպոսը, «գիմաստութիւն եւ զլոյս իբրեւ ի պատկերի հոգւոյ իւրում կրելով», եւ «նուրբ լսելով մտացն գկանխաձայն մարգարէութիւնս լուեալ»՝ պատասխանել է Բարձրեալի կանչին՝ «գերելիս զայս (իմա՝ երկրային տաճարը) ի տիպ լաւագումին եւ աներելութի՝ որչափ ինչ ներէր բնութիւնս, կառուցեալ կանգնեաց»³³:

Ի հարկէ, չնայած համեմատութիւններին եւ ժառանգական կապի վերհանման ջանքերին, Ծիւրի մայր եկեղեցին չէր կարող ճշգրտութեամբ եւ ամբողջութեամբ վերարտադրել Հին տաճարի ճարտարապետական կերպարը, եւ հաւանաբար այդպիսի խնդիր դրուած էլ չէր³⁴: Բանն այն է, որ Երուսաղէմի վերջին տաճարը հիմնովին քանդուել էր աւելի քան երկու հարիւր տարի առաջ, եւ նրա ճարտարապետական ձեւերը հնարաւոր չէր ուղղակիօրէն կրկնօրինակել: Հրէական ժողովարանները՝ սինագոգները, ի սկզբանէ չունենալով Տաճարին հաւասար սրբազան շինութեան կար-

32 Փիլոն, *Ծմնոյց. Բ., Զ.*, հրտ. 1979-84; Էւնայնը, *Նից,* Բ., հրտ. 1992: Թուերիմասին Փիլոնի տրակտատը չի պահպանուել, սակայն Եւսեբիոսի տեքստերի վերլուծութիւնները թոյլ են տալիս եզրակացնելու, որ նա տարբեր երկերում ամփիջակամօրէն օգտուել է այս աղբիւրից:

33 *Ներք.*, §25-26 եւ 36 (732 եւ 734): Տես նաեւ՝ HOLDER 1993:

34 Ինչպէս պնդում է Ուիլկինսոնը, WILKINSON 2002, 10, եւ 2003:

գավիճակ՝ խնդիր չունէին որեւէ կերպ վերարտադրելու վերջինի մոդելը: Բացի այդ՝ Բ.-Գ. դարերի սինագոգների ճարտարապետական յօրինուածքն ու լուծումները բազմատարր էին եւ յարմարուժ էին ինչպէս պաշտամունքի պահանջներին, այնպէս էլ Հռոմէական կայսրութեան տարբեր շրջանների մասնաւոր տան ոճական-շինարարական առանձնայատկութիւններին, ճիշտ ինչպէսնոյն ժամանակաշրջանի քրիստոնեաների տուն-եկեղեցիները³⁵: Հետեւաբար, միանգամայն տրամաբանական է ենթադրել, որ Աստծոյ տան նոր տիպն առաւելագոյնս պետք է յարմարուած լինէր քրիստոնէական կրօնի պաշտամունքային պահանջներին եւ ժամանակակից արիստոկրատական մեծ պալատների ոճական քիմքին եւ տեխնիկական հնարաւորութիւններին, ինչպէս պնդում են որոշ մասնագէտներ³⁶:

Այդուհանդերձ, Ծիւրի ճարտարապետական համակարգում փորձ է արուել ընդօրինակել հրէական Տաճարի սրբազան կառույցից այն, ինչ, ըստ եղած գրական նկարագրութիւնների, դեռեւս մնում էր ճանաչելի եւ ընկալելի. արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշումը եւ կառուցողական տարրերի ռիթմիկ առանցքայնութիւնը, որ բաժանուժ էր երեք հատուածի եւ ուղղորդում էր մատչելիից դէպի անմատոյց սկզբունքով, այսինքն՝ տեսանելիից դէպի անտեսանելին կամ՝ անսուրբից (պրոֆանից) դէպի սրբազանը: Կարելի է ենթադրել նաեւ, որ Եզեկիէլի տեսիլքից դուրս բերուած «սրբազան համալսմանութիւնները» նոյնպէս տեղ են գտել Պօլինէի կառույցում, սակայն համարժեք տուեալների բացակայութեամբ այս ենթադրութիւնը մնում է վարկածային: Ինչեւէ, Յովհաննէս Օձնեցուն վերագրուող եւ Ը. դարով թուագրուող՝ Ճառք կրկին յեկեղեցի աղբիւրում յիշատակում է, որ իւրաքանչիւր եկեղեցու համամասնութիւնները պետք է ներշնչուած լինեն Եզեկիէլի տեսիլքից. «Եւ ապա հրամայէ առնուլ զգործի քրեւոյն, եւ զչափ որքանութեմէ շինուածոյն, եւ ծրագրէ գտելիմ, ըստ տեսլեանմ Եզեկիէլի վասն Տաճարին»³⁷:

Ահա սա է գուցէ քրիստոնէական Աստծոյ տան իւրօրինակ տիպաբանութեան ամենաէական գործօնը: Եւսեբիոսը, թուում է, գիտակցում է այս նոր տաճարի յղացքային տարբերութիւնը ոչ

35 ՂԱՐԻՊԵԱՆ, 2011:

36 DUVAL 1975 եւ 1978:

37 ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրութիւնք, 1833, 117-144:

միայն Հին տաճարից, այլև մինչ այդ եղած տուն-եկեղեցիներ-
 րից, երբաստուածաշնչեան մէջըբերումներով ականարկում է, թե
 «մեծացոյց գիտոս վերջին տաճարին առաւել քան զառաջինն», կամ
 «համդերձ՝ ոչ որ ի վաղուց էր հնտսի արկեալ գնովա»³⁸: Ըստ
 ներբողողի՝ Պօլինէն իր շինութեան մոդելը յօրինել է այլ նախ-
 օրինակի ներշնչմամբ, քան Մովսէսն էր ստացել Սինայի լեռան
 վրայ: Ծիւրի մայր եկեղեցին ոչ թէ երկրի վրայ վերարտադրում
 է տաճարի իմանալի պատկերը՝ Մովսէսի խորանի պէս, որ շի-
 նուած է Աստծոյ կողմից ցուցանուած անկենդան նիւթերից, այլ
 այն հէնց երկնային կացարանն է՝ առաւել բարձրակարգ եւ ա-
 ռաւել հին, քան հրեաների Տաճարը: Այն կատարեալ է, քանի որ
 յօրինուած է ի սկզբանէ իսկ՝ Աստծոյ որդու կողմից³⁹, կառու-
 ցուած է կենդանի քարերով՝ հաւատացեալների հոգիներով, եւ
 հիմնուած է Բրիստոսի, մարգարէների, առաքեալների վրայ:
 Ահա թէ ինչու, եկեղեցական համալիրի բուն շինարարական աշ-
 խատանքներից առաջ Ծիւրի եպիսկոպոսը նախ փութացել է
 կառուցել Պօղոս առաքեալի նշած հոգեւոր տաճարը՝ իր թեմի
 համայնքի անդամներով ըստ երկնային կատարեալ օրինակի:
 Ըստ Եւսեբիոսի, սքանչելեաց սքանչելին ոչ թէ տեսանելի հոյա-
 կերտ ճարտարապետական համալիրն է, այլ նրա սրբազան անե-
 րեւոյթ նախօրինակը, «զսկզբնատիպն եւ զնոցին մախագաղափար
 պատկեր ոգեւոր եւ զաստուածալայելուչ օրինակ՝ զաստուածային
 ասեմ եւ զքանաւոր մորոգութիւն հոգւոց մերոց նկատիցեմք»⁴¹: [...]
 Հրաշակերտն այն տաճար, զոր ընդ ամենայն տիեզերս՝ որ ի ներքոյ
 արեգականս, մեծ արարչագործն ամենայնի՝ Բանն կառուցեալ կանգ-
 նեաց»,⁴² միակ տաճարը, որ քրիստոնեաները երբեւէ ճանաչել եւ
 ընդունել են:

Հէնց այս աստուածաբանական պատճառաբանութեամբ էլ
 Եւսեբիոսը տեղադրում է հաւատացեալ հոգիների կենդանի տա-
 ճարը նիւթեղէն շինութեան վրայ՝ փորձելով բնորոշել իւրաքան-
 ճարը նիւթեղէն շինութեան մասի, մանրոյթի խորհուրդը: Նա հա-
 չիւր ճարտարապետական համալիրն է, այլ նրա սրբազան անե-
 րեւոյթ նախօրինակը, «զսկզբնատիպն եւ զնոցին մախագաղափար
 պատկեր ոգեւոր եւ զաստուածալայելուչ օրինակ՝ զաստուածային
 ասեմ եւ զքանաւոր մորոգութիւն հոգւոց մերոց նկատիցեմք»⁴¹: [...]
 Հրաշակերտն այն տաճար, զոր ընդ ամենայն տիեզերս՝ որ ի ներքոյ
 արեգականս, մեծ արարչագործն ամենայնի՝ Բանն կառուցեալ կանգ-
 նեաց»,⁴² միակ տաճարը, որ քրիստոնեաները երբեւէ ճանաչել եւ
 ընդունել են:

38 Ներք. §3, 36, (724, 735):

39 Անդ, §56 (739):

40 Անդ, §21 (730):

41 Անդ, §55 (739):

42 Անդ, §69 (743):

բեռնուածութիւնները մարդկանց հաւատի տարբեր աստիճանների հետ⁴³: Այդու՝ բազում հաւատացեալներ կարող են միայն սըրբազան համալիրի արտաքին պատերի դերը տանել, մինչդեռ ոմանք, որ ի զօրու են առաջնորդել նորամուտներին՝ պահպանում են հոգեւոր տան մուտքը՝ ինչպէս համալիրի շքադուռն է՝ նախադրուքը (propyleon): Այլոց հաւատը թոյլ է տալիս նրանց համեմատել սիւների հետ, որոնք կրում են գաւթի արտաքին քառակողմ սիւնաշարերի ծածկը (շեղ կամարակապ ի վերայ սեանց կամ շեղ կամարակապք, լատ.՝ porticus), ուրիշներին էլ, որ դեռ անկնունք են, թոյլատրուած է ընդհուպ մօտենալ բուն տաճարի շէնքին՝ կողային պատերի երկարութեամբ կանգնելով: Սրանցից ընտրուում են մաքուր հոգիներ, որ աստուածային աւագանով լուսաւորուելուց, այսինքն՝ մկրտուելուց եւ ոսկու պէս զրտուելուց յետոյ դառնում են ներքին սիւնասրահների (կամարակապ գաւթիք կամ կամարակապք, լատ. porticus⁴⁴) սիւները, որոնք երկուստեք ցանկում են տաճարի կենտրոնական նաւը, իսկ միւս կէսն էլ՝ շէնքի լուսամուտները, որոնցով ներթափանցում է լոյսը՝ պայծառացնելով ներքին տարածութիւնը: Սրանք կազմում են հաւատացեալ համայնքը՝ ժողովուրդը՝ բառի քրիստոնէական ընկալմամբ: Իսկ ահա, վերջիններիս միջից «հաստատուն եւ ամրապինդ վեմն հոգւոց» ընտրելով՝ Պօլինէն կառուցել է ընդարձակ «տուն տէրունին» (neos) կամ «տուն տաճարին» (ըստ յուն. թարգմ.՝ արքայական կացարանը՝ vasilikos oikos), որն էլ բուն սրբարանն է⁴⁵, կամ, ըստ հրէական տաճարի եզրաբանութեան՝ Սրբութիւնը: Այն ունի գահեր, բազմոցներ եւ աթոռներ, որոնք կրում են Սուրբ Հոգու պարգեւները, ինչպէս դրանք հրէ լեզուակների տեսքով իջել են առաքեալների վրայ Յիսնականի տօնին: Սրանք յատկացուած են հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների համար եւ տեղադրուած են ըստ նրանց նուիրական կարգի եւ ըստ Սուրբ Հոգու բաշխած շնորհի հզօրութեան՝ նմանուելով առաքեալների վերնատանը: Այս նստոցների մէջտեղում տեղադրուած է Սըրբութիւն սրբոցը, որտեղ գտնւում է պատարագի սեղանը: Շրջա-

43 Ամդ, §63-68 (741-743):

44 Նւսերիսն այստեղ կողային մասերի եւ դրանց բաժանող սիւնաշարերի համար օգտագործում է նոյն եզրոյթը, ինչ գաւթի սիւնասրահների:

45 Յունարէն բնագիրն այս պարբերութիւնում ունի 'ieron բառը, որ նշանակում է սրբարան:

փակուած փայտէ ցանցապատով՝ այս սրբազան տարածքը գերագոյն քահանայի՝ եպիսկոպոսի մաքրամաքուր Հոգու տիրոյթն է, որի աջուկ կանգնած է «մեծն եւ հանուրց ամենից քահանայապետ՝ ինքն Յիսուս Քրիստոս Միածինն Հօր»⁴⁶:

Ոճական եւ հռետորական ողջ բառախաղը, որ առատօրէն գործածուած է Եւսեբիոսը մի կողմից՝ եկեղեցու եւ տաճարի, միւս կողմից՝ Հոգեւորի եւ նիւթականի միջեւ, առաջին անգամ ի ցոյց է դնում հետագայ դարերում մեծ տարածում գտած եւ կանոնակարգուած մի երեւոյթ, որի էութիւնը եկեղեցու Հոգեւոր-աստուածաբանական սահմանումների եւ բնութագրումների վերադրում-յարմարեցումն է ճարտարապետական նիւթեղէն շինութեանը: Կրկին առաջին անգամ է, որ եկեղեցի եւ տաճար եզրոյթները, որոնք դաւանական լեզուում նոյնացուել են միայն երկնային, իմանալի ոլորտներում, համաձուլւում են երկրային պաշտամունքային շէնքի համատեքստում՝ «նոքակերտ տաճարս որ է եկեղեցի Աստուծոյ կենդանոյ»⁴⁷, վերջինիս շնորհելով երկրի վրայ Մարդեղացած Բանի՝ Քրիստոսի եւ նրա Հարսի՝ Եկեղեցու համար Աստծոյ կողմից նուիրուած տան կարգավիճակ⁴⁸: Այս գործընթացի արդիւնքում է, որ եկեղեցին դառնում է քրիստոնէական Տաճարի համարժէք անուանումը, որն այսու բնութագրուած է որպէս գլխաւոր հօտին Քրիստոսի, տեղի խրատու զգաստութեան, նազելի աստուածաշնորհեան լսարան, երկնային կամար՝ կառուցուած ի պատկեր եւ ի նմանութիւն իմանալի օրինակի եւ երկնային գաւառ, գերաշխարհիկ քաղաքն Աստուծոյ՝ այսինքն՝ երկնային Երուսաղէմ եւ սրբազան լեռ Միոն:

Որպէս Նոր տաճարի ճարտարապետ՝ Պօլինէն համեմատուած է Աստծոյ Խորանի եւ Երուսաղէմի Տաճարի շինող-վերանորոգողների՝ Ահարոնի, Մելքիսեդեկի, Սողոմոնի, Բեսելիէլի եւ Զորորբաբէլի հետ: Աւելին, Եւսեբիոսը, նոյն ի պատկեր եւ ի նը-Ջորորբաբէլի հետ: Աւելին, Եւսեբիոսը, նոյն ի պատկեր եւ ի նը-մանութիւն սկզբունքով, Միւրի եպիսկոպոսին համարում է Քրիստոսի փոխանորդ երկրի վրայ. ...պատկեր եւ օրինակ Որդւոյն Աստուծոյ [...] Սմա արդ միայնում՝ յետ առաջնոյ եւ մեծի քահանայապետին, եթէ ոչ նախնարար՝ երկրորդ գոնէ անկէ եկատել..., որ աստուածային իմաստութեամբ զինուած՝ «...որպիսի ինչ ի վարդա-

46 Ներք., §68 (742):

47 Անդ., §7 (725):

48 Անդ., §2 (723):

պետն իւր մեծ մաքուր մտաց աչօք յառեալ տեսանէ, գոր մայն գործէ, գնոյն եւ ինքն իբրու օրինակ եւ պատկեր մախատիպ առաջի իւր եղեալ, ի նոցին նմանութիւն՝ ըստ իւրում կարի գործեալ կատարեաց»⁴⁹։ *Քրիստոսին անուանելով երկնային թագաւորութեան «արքա-փահանայապետ»⁵⁰, Եւսեբիոսը, կրկին նոյն սկզբունքով, Պօլինէին համարում է նրա փոխանորդ՝ արքայ-քահանայապետ երկրի վրայ, այսպիսով Ծիւրի եպիսկոպոսին յատկացնելով Արքայական Երրորդութեան երրորդ անձի կարգավիճակը⁵¹, իսկ նրանց երկրային կացարանին՝ եկեղեցուն համեմատելով արքայական տան (տուն տէրունի կամ տուն տաճարին) հետ⁵²։ Քրիստոսի եւ եպիսկոպոսի ուղղակի կապն առաւել ընդգծուած եւ պատմականօրէն երեւում է Երուսաղէմի ծիսական ականդութեան մէջ, որտեղ եպիսկոպոսը, համապատասխան պահին եւ վայրում կրկնում է Քրիստոսի արարքն ու խօսքերը, ինչպէս, օրինակ, Ծաղկազարդի տօնին՝ Երուսաղէմ հանդիսաւոր մուտքը, կամ էլ՝ վերարտադրում Նրա սիմվոլիկ ժեստերը պատարագի եւ այլ ծիսական արարողութիւնների ժամանակ⁵³։*

Կենդանի տաճարի եւսեբեան համակարգը փոխադրելով Ծիւրի մայր եկեղեցու ճարտարապետական նկարագրութեան վերայ՝ հնարաւոր է դառնում առանձնացնել կառուցուածքային այն տարրերը, որոնք ըստ հեղինակի անհրաժեշտ են ցանկացած քրիստոնէական պաշտամունքային շինութեան համար եւ որոնք համապատասխանում են անմարմին, աներեւոյթ կառոյցը կազմող հոգիներին⁵⁴։ Այսպիսով ստանում ենք.

ա) համալիրի ամբողջ տարածքը չրջափակող պատեր,

բ) արտաքին հանդիսաւոր չքամուտք՝ մախադրում (propylaeon), որ առաջնորդում է դէպի

գ) գաւիթ (atrium), որ չորս կողմից եզերուած է երկայնական տանիքաւոր սիւնաշարերով՝ շէղ կամարակապերով (porticus),

49 Ամդ, §23-25 (731):

50 Ներք, §12, 16 եւ 68 (727, 729 եւ 743):

51 «Վերին» եւ «ներքին» տիրակալների մասին տես՝ DAGRON 1996, 143-148; MARAVAL 2001, 21, 26-28 եւ GARIBIAN DE VARTAVAN 2009, 48-57:

52 Ներք. §20 եւ ծանօթ. 31:

53 RENOUX, 1977.

54 Զարտարապետական բաղադրիչների մեծ մասը բուարկուած է Ուիլկինսոնի աշխատութեան մէջ, WILKINSON 1982:

որոնց միջսիւնային տարածքը ծածկուած է փայտէ ցանցապատով,

դ) գաւթի կենտրոնում տեղադրուած աղբիւր-աւազան՝ լուացուելու եւ մաքրուելու համար,

ե) պաշտամունքային շէնքը՝ բուն իսկ տաճարն, որին արտաքուստ երկուստեք յարում են.

զ) պատշգամբներ (exedra), տաղաւարներ (դիւանս) եւ այլ կացարաններ յարկս:

Բուն տաճարի շէնքը պարունակում է.

է) սիւնաշարերով անջատուած կողային նաւեր՝ կամարակապ գաւիթի կամ կամարակապ (porticus), որոնք պատշգամբների եւ տաղաւարների հետ կապուած են անդաստակներով (vestibulum),

ը) կենտրոնական նաւ՝ սրբարան կամ սրբութիւն, որ անուանում է նաեւ տուն տաճարին, որի վերին պատերում, ի վերայ կամարակապիցն բացուած են

թ) լուսամուտներ,

ժ) արեւելեան կողմում տեղադրուած կենտրոնական մեծ դուռ՝ երկուստեք շրջապատուած աւելի փոքր չափի դռներով:

Տաճարի ներքին տարածքում տեղադրուած են.

ժա) գահեր, բազմոցներ եւ աթոռներ, որոնցից

ժբ) աթոռս բարձրագահս եւ բադրոնակս շրջապատում են խորանի տարածքը՝ զոհասեղանով (altare), որ անուանում է Սրբութիւն սրբոց:

Ներքողը ակնարկում է նաեւ

ժգ) երախանոցի (catecumeneum) գոյութիւնը՝ մկրտարանով⁵⁵:

Ի հարկէ, կարելի է այս կիրառական եկեղեցաբանութիւնը համարել դիպուածի կամ էլ Եւսեբիոսի հռետորական տաղանդի արդիւնք, որ աւելի շուտ հոգացել է իր շարադրանքի ռիթմայնութեան, քան տաճարի սրբազան բաղադրիչների մտածուած

ընտրութեան մասին, ինչպէս ենթադրում են մասնագէտները⁵⁶: Այդուհանդերձ, նոյնիսկ առկայ ընդհանուր բնոյթով, Միւրի մայր եկեղեցու երկու՝ խորհրդագիտական եւ ճարտարապետական նկարագրութիւնների համադրումը ցուցանում է, որ Եւսեբիոսի աստուածաբանական սելեկցիան ճշտօրէն համապատասխանում է այդ ժամանակուայ եկեղեցական համալիրների տարածքում կազմակերպուած համայնքի կրօնական կեանքի առաւել յատկանշական մանրամասներին: Միւս կողմից՝ այդ շրջանից մեզ հասած հնագիտական յուշարձանները, որոշ մանրամասների տարբերութեամբ, պարունակում են ճարտարապետական բաղադրիչների կայուն համակառոյց, որ համապատասխանում է Եւսեբիոսի աստուածաբանական սելեկցիային⁵⁷:

Այսպէս, յայտնի է, որ վաղքրիստոնէական շրջանում նախապատրաստական երեք փուլ կար մինչեւ մկրտութեան թոյլատրուելը: Սուրբ Գրոց արտաքին լսարան, որի ունկնդիրները դեռեւս չեն համարւում երախաներ (catecumenus), ներքին լսարան, որի ունկնդիր երախաները բաժանւում են երկու խմբի՝ պարզ ունկնդիրներ եւ լուսաւորուածներ⁵⁸ (photisomenos), այսինքն՝ մըկրտութեան թոյլատրուածներ⁵⁹: Դատելով ըստ Կիւրեղ Երուսաղեմացու՝ Մկրտութեան եւ Խորհրդագիտութեան (միստագոգիկ) քարոզների՝ Կոչումն Ընծայութեան եւ Կոչումն խորհրդագիտութեան՝ այս բաժանումը գոյութիւն ունէր նաեւ չորրորդ դարի կէսերին: Կիւրեղի խորհրդագիտական քարոզները, որ յաջորդում էին ընծայականին եւ կատարւում էին Չարչարանաց շաբաթուայ ընթացքում, նախատեսուած էին հէնց լուսաւորուածների խմբի համար, որոնք մկրտւում էին Յարութեան տօնի ճրագալոյցին⁶⁰:

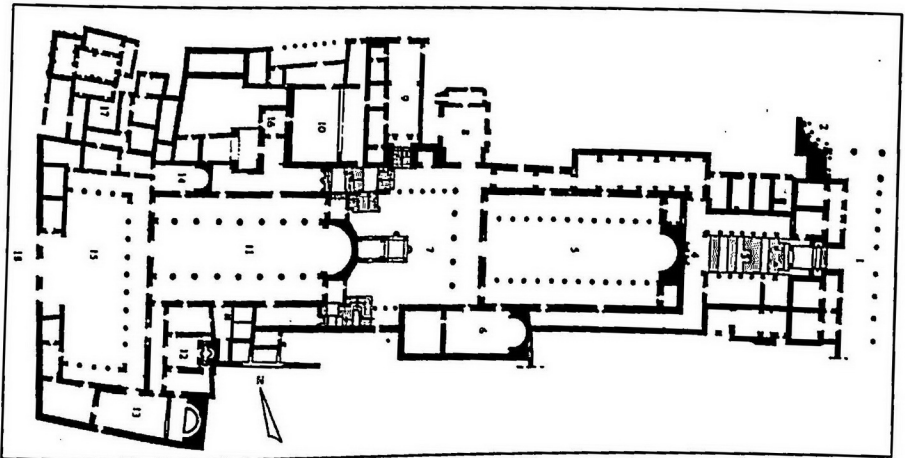
56 BARDY, HE, 1958, 93, n. 60; SMITH 1989.

57 WILKINSON 1982.

58 «Մկրտել-լուսաւորել» հոմանիշներից:

59 ՈՐՈԳԻՆԷՍ, Ճառ Ծմնդոց գրքի մասին, XII, 3, տես՝ SAXER 1988, 153-154: Դատելով Կիւրեղ Երուսաղեմացու՝ Մկրտութեան եւ Խորհրդագիտութեան քարոզներից՝ Կոչումն Ընծայութեան եւ Կոչումն խորհրդագիտութեան՝ այս բաժանումը գոյութիւն ունէր նաեւ չորրորդ դարի կէսերին, եւ որ հիմն խորհրդագիտական (միստագոգիկ) քարոզները նախատեսուած էին հէնց լուսաւորուածների խմբի համար:

60 RENOUX 1977:

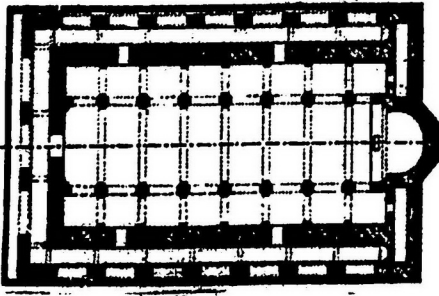
Նկար 1. Ջերաշ (Յորդանան).

Նախկոպոսանիստ եկեղեցական համալիր, Զ. դ., յատակագիծ

Ըստ Եւսեբիոսի հոգիների մուիրապետութեան (հիերարխիայի), առաջին խմբի անդամներին կարող ենք նոյնացնել համալիրի արտաքին պատերը կրողների եւ չքամուտքը հսկողների հետ, իսկ երկրորդ խմբի ունկնդիրներին՝ գաւթի քառակողմ կամարակապերի սիւնների հետ՝ «ի նախկին պատուարս եւ ի փակ չորից աւետարանչացն գնա դասելով»։ Տեքստն այլուր ճշտում է, որ գաւթին ու այս սիւնասարհները ծառայում էին այս խմբի անդամների առաջին ընծայական պատրաստութիւնների համար. «որոց դեռ եւս նախնական հրահանգաց պէտս ունէին՝ վայելուչ եւ յարմարագոյն բնակութիւն շնորհէր»⁶¹։ Ինչ վերաբերում է լուսաւորութեանը, ապա վերջիններս, լինելով աճման եւ առաջադիմութեան փուլում՝ տեղադրութեան տաճարի երկու կողմերում, «...սակայն ոչ ամենեւին ի քացեալ եւ հեռի ի խորհրդական աստուածատեսութեմէ հաւատացելոցն անջատեալք»։ Այս խմբի դասաւորութեանը համարժէք է տաճարին երկուստեք կռթնած «պատշգամս եւ դիւանս ընդարձակս [...] յաւելեալ յայնս եւ դրունս (իմա՝ անդաստակս) որ հանէին ի մէջ տաճարին» նկարագրութիւնը։ Այս տաճարապետական բաղադրիչները կարելի է համեմատել, աւելի, Ջերաշի (Յորդանան) յայտնի եպիսկոպոսանիստ համալիրի բաղիլիկ եկեղեցուն շրջապատող շինութիւնների հետ (Նկար 1),

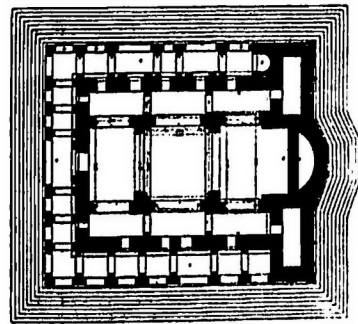
⁶¹ Ներք., §40 (736)։ Գաւթի եւ սիւնասարահների ծխական այս գործառոյթի շուրջ բանավեճի մասին մանրամասն տես՝ GARIBIAN DE VARTAVAN 2009, 59 եւ n. 246։

որոնք, ըստ սկզբնական յատակագծի, դռների միջոցով բացւում էին դէպի բազիլիկայի կողային նաւերը: Նմանատիպ պատշգամբների գոյութիւնը կարելի է փաստել նաեւ բազմաթիւ հայ եւ վրացական բազիլիկաների օրինակով՝ դրանք նոյնացնելով մէկ, երկու կամ երեք կողմից ծաւալուող արտաքին սիւնասարհի հետ (Նկար 2, ա-դ), որոնք, ըստ աղբիւրների, փայտակապ էին, դռներով (իմա՝ անդաստակներով) բացւում էին դէպի եկեղեցու ներսը եւ որտեղ աղօթում էին երախաները կամ ուսմիկները⁶²:

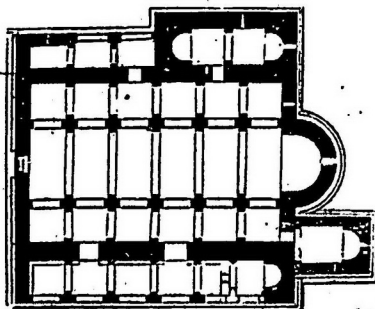
Նկար 2 ա.

Դուինի մայր եկեղեցի, Ե. դ., յատակագիծ

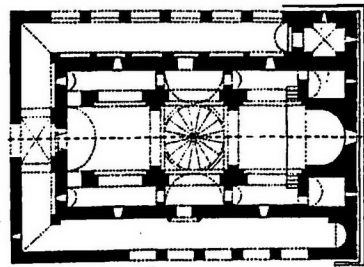
Նկար 2 բ.

Տեկորի մայր եկեղեցի, Ե.-Է. դ., յատակագիծ

Նկար 2 գ.

Բուլնիսի (Վրաստան) Սիոն մայր եկեղեցի, Ե. դ., յատակագիծ

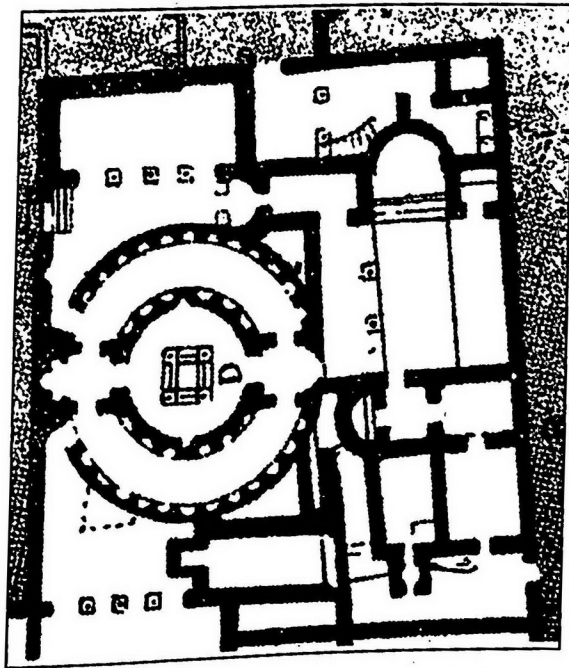

Նկար 2 դ.

Օճունի մայր եկեղեցի, Է.-Ը. դ., յատակագիծ

62 Ջաֆարիա սարկաւազ, Գ., 3, 1870, 4:

Մկրտութեան վերջնական պատրաստութիւնների եւ բուն արարողութեան համար լուսաւորուածներին յատկացուած էր առանձին շինութիւն. «Եւ որոց պէտս ունէին սրակարամի եւ մաքրութեան ջուրցն սրբութեան եւ սրբոյ Հոգւոյն, եւ վասն նոցին [...] դադարս եւ յարկս կազմեաց»⁶³: Գրաւոր աղբիւրները եւ հնագիտական հետազոտութիւնները հաւաստում են, որ չորրորդ դարի երախանոցը (catecumeneum) բաղկացած էր հանդերձարանից, մըկըրտարանից, կնքարանից (consignatorium) եւ պատարագի սրահից (նկար 3):

Նկար 3. Ջեմիլա (Յորդանան), մկրտարան, Ե. դ.

Ներբողում նորակնունքների եւ միւս հաւատացեալների տեղը, որոնք իրաւունք ունէին մասնակցելու ողջ պատարագի խորհրդին՝ «ի տեսանել մերքին խորհրդական վարդապետութենէ անտի զսուրբ Գրոց», բաւական զանազանելի նշուած է: Նոյնացնելով արտաքին սիւներից աւելի հզօր՝ ներքին սիւների եւ դէպի տաճարի ներքին տարածքը բացուող լուսամուտների հետ⁶⁴, Եւսեբիոսը նրանց այդպիսով տեղադրում է կողային նաւերում,

63 Ներք., §45 (737):

64 Ամդ., §64 (742):

որոնք յունարէն տեքստում անուանուած են նոյն եզրոյթով, ինչ գաւթի քառակողմ կամարակապերը՝ stoa (լատ.՝ porticus). «...յամեմայն կողմանց կամարակապ գաւթին անդաստակս յօրինէր տաճարին, քազում լուսամուտս ի վերայ կամարակապիցն, զի լոյս առատ ի վերուստ ի շէմն հեղուցուն»⁶⁵: Ըստ հնագիտական տուեալների՝ վաղբրիստոնէական մի շարք բազիլիկաներում կողային նաւերի պատերի երկայնքով նստարաններ են տեղադրուած եղել⁶⁶: Ճիշտ է, այդ նստարանների թուազրուծիւնը չի իջնում Զ. դարից, սակայն կարելի է ենթադրել, որ դրանք փոխարինել են շարժական նստարաններին, կամ էլ, որ հաւատացեալներն ամբողջութեամբ կանգնած են մասնակցել պատարագի արարողութեանը⁶⁷: Վերջին ենթադրութիւնն առաւել հաւանական է թուում, եթէ հաշուի առնենք, օրինակ, որ չորրորդ դարեայ երուսաղէմեան արարողակարգում բացի եպիսկոպոսից եւ երէցներից մնացեալ հոգեւոր դասը կանգնած էր մնում⁶⁸: Եկեղեցու շինութեանը վերաբերող եւ Քրիստոսին վերաբրուած պարականոն ասորական աղբիւրը՝ Տէր Յիսուս Քրիստոսի կտակարանը, նշում է, որ կողային նաւերից աջը նախատեսուած էր տղամարդկանց, իսկ ձախը՝ կանանց համար⁶⁹:

Այսպիսով, կենտրոնական նաւը՝ ... տունն տաճարինն (vasilikos oikos) կամ սրբարանը, թուում է, ամբողջութեամբ յատկացուած է եղել հոգեւոր դասին, որի ներկայացուցիչներն ընտրուած են այդ շնորհին արժանացած հոգիներից. «Յամեմայնի եւ ամեմայն ուրեմ կենդանի, հաստատուն եւ ամրապինդ վէմս հոգաց ընտրելով, զընդարձակ տուն տաճարին, յամեմեցունցյայսցանէ կագմեաց պայծառ եւ լի լուսով համակ ի ներքոյ եւ արտաքոյ. զի ոչ միայն ոգիք մոցա եւ միտք, այլ եւ մարմինք մոցին անարատ սրբութեամբ»:

65 Ամդ, §42 (736):

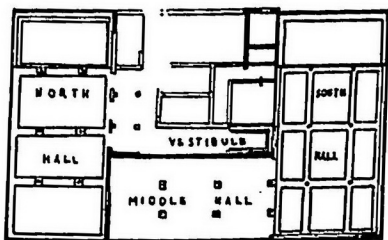
66 MICHEL 2001, 58-60:

67 Եթէ, ըստ չորրորդ դարի երուսաղէմեան կարգի, բացի եպիսկոպոսից եւ երէցներից մնացեալ հոգեւոր դասը կանգնած էր, ապա կարելի է պնդել, որ հաւատացեալներն էլ կանգնած էին մնում:

68 ԵԳԻՐԻԱ, *Ճամփորդութիւն* (Egeria, *Itinerarium*), 25.1, 1982; RENOUX 1977:

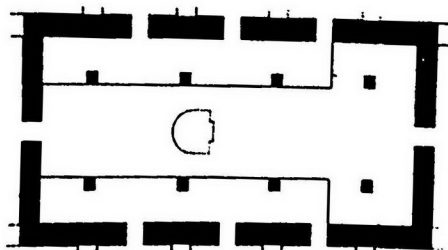
69 Տես վերը, ծանօթ. 6: Այս աղբիւրի եկեղեցուն վերաբերող հատուածը ժամանակակից հայերէն թարգմանութեամբ պատրաստում է հրատարակութեան:

թեամբ եւ զգօմ ցածութեամբ բազմած աղիկ զարդու պննեալ փայլեցին»⁷⁰:

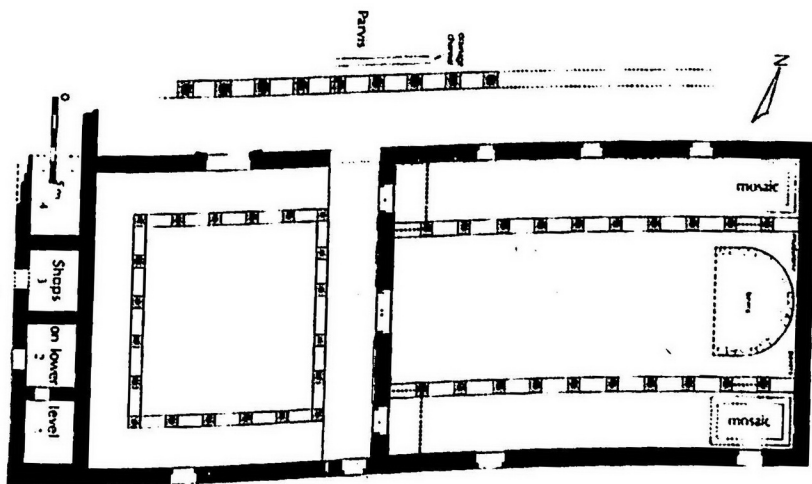
Նկար 4ա.

Աֆուիլեայի մայր եկեղեցի (Իտալիա),
Դ. դ., յատակագիծ

Նկար 4բ.

Դուինիպալատականեկեղեցի, Դ-Ե. դ. (?),
յատակագիծ

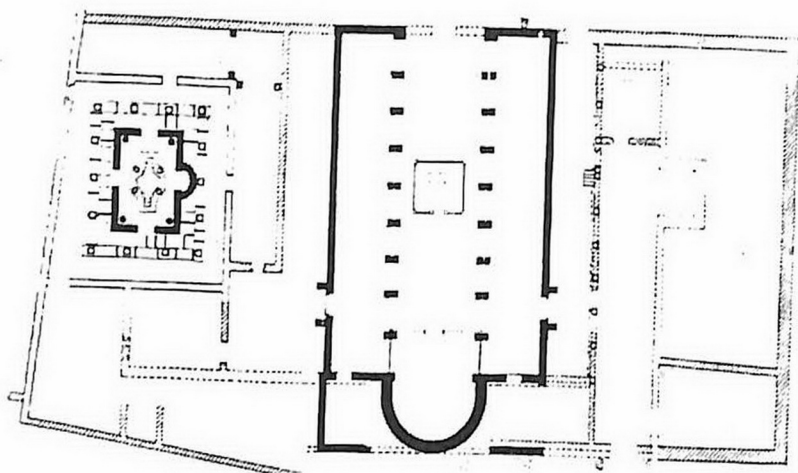

Նկար 4գ.

Պելլա (Յորդանան), կենտրոնական եկեղեցի, I շերտի յատակագիծ

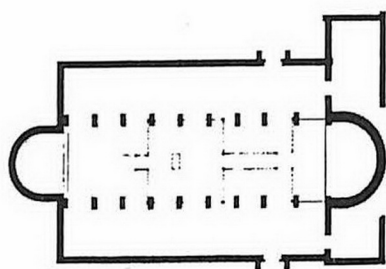
Այդ շրջանի հոգեւոր դասը կազմում էին՝ եպիսկոպոսը, երէցները, սարկաւազները եւ ենթասարկաւազները, երգասացները, դպիրները, դպրուհիները եւ այլի կանայք: Եպիսկոպոսի գահը կենտրոնական տեղ էր գրաւում՝ շրջապատուած երէցների (իմա՝ քահանաների) բազմոցներով: Նրանք այսպիսով միաւորուած են մէկ կոլեգիալ ամբողջութեան մեջ, որ ծիսա-կանոնական տեքս-

տերի համաձայն կոչում է առաջնորդութիւն⁷¹: Եթէ եպիսկոպոսը Քրիստոսի փոխանորդն էր երկրի վրայ, ապա քահանաների խումբը հաւանաբար կոչուած էր փոխարինելու առաքեալներին, եւ ուրեմն այս առաջնորդութիւնը խորհրդանշում էր Քրիստոսն աշակերտների մէջ խորհուրդը:

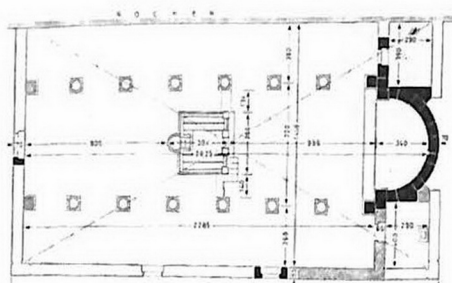
Նկար 5բ.

Սրբիթլա (Ալժիր), եպիսկոպոսանիստ համալիր, ա. I եկեղեցի, Դ.դ.

Նկար 5գ.

Նոյն եկեղեցու կողմնորոշման փոփոխութիւնը արեւմուտֆից արեւելք, Ե.դ.

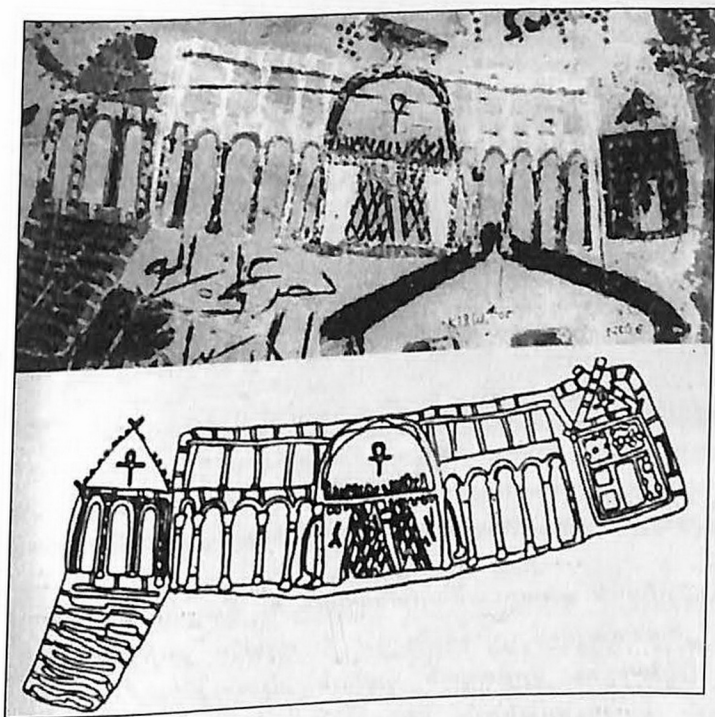

Նկար 5դ.

Ֆաֆերթինի բազիլիկա (Սիրիա)

71 Օրինակ՝ Սահման՝ առաքեալական, Յիսուս Քրիստոսի կտակարարը: Տես նաեւ՝ RENOUX 1977:

Ներբողի տեքստը հնարաւորութիւն չի տալիս պնդելու աբսիդի՝ կիսաբոլորաձեւ խորանի առկայութիւնը: Վերջինը ենթադրուում է՝ ելնելով այլ հնագիտական յուշարձանների եւ յատկապէս՝ հռոմէական աշխարհիկ բազիլիկաների օրինակից: Սակայն պեղումները երեւան են հանել նաեւ այդ շրջանի մի շարք եկեղեցիներ, որոնք զուրկ են աբսիդից⁷² (Նկար 4, ա-գ): Բացի այդ, տեքստից կարելի է հետեւեցնել, որ խորանի տարածքը բաւական առաջացած էր դէպի նաւի կենտրոնը. «գարբուքիւն սրբոց, զխորան պատարագիւն ի միջի դնէր»: Այս դիրքը վկայում են նաեւ հնագիտական պեղումների տուեալները եւ մի քանի հնագոյն պատկեր (Նկար 5, ա-ե): Եթէ ընդունենք, որ հաւատացեալները գտնուում էին կողային նաւերում՝ այս դիրքն առաւել յարմար կլինէր արարողութեան մատչելիութեան եւ տեսանելիութեան տեսակէտից:

Նկար 5ա.

Էլ-Բագաւաթ (Եգիպտոս), մայրեկեղեցուորմնակար (Նրուսադէմի Յարութեանհամալիր ?), Ե.-Ձ.դ.

Տաճարի արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշումը եւս յստակ երեւում է Եւսեբիոսի խօսքում: Նա արեւելեան կողմում է նկարագրում տաճարի մուտքի երեք դռները, ինչպէս նաեւ արտաքին շքամուտքը: Նման կողմնորոշումը պատահական չէ եւ հիմնաւորուած է Սուրբ Գրքի վկայութիւններով, ինչպէս նաեւ՝ Հին տաճարի օրինակով: Ըստ Եզեկիէլի՝ Աստծոյ փառքը կգայ Արեւելքից եւ Տաճար կլցուի դէպի արեւելք նայող դռից⁷³: Այս կողմնորոշումը պահպանւում է որոշ ժամանակ՝ Կոստանդին Մեծի շրջանի եկեղեցիների եւ յատկապէս Երուսաղէմի Յարութեան տաճարի առաջին շինութեան ազդեցութեամբ: Եկեղեցիների կողմնորոշման փոփոխութիւնը արեւմուտքից-արեւելք աղբիւրներում յիշատակւում է չորրորդ դարի վերջերից սկսեալ եւ քրիստոնէական աշխարհում վերջնականապէս հաստատւում է որպէս կանոն հինգերորդ դարի երկրորդ կէսին⁷⁴:

Նկար 5և.

Տաքարկա (Ափրիկա), իդէալական Մայր եկեղեցու (Ecclesia Mater) խճանկար

Եւսեբիոսի աստուածաբանական եւ ճարտարապետական սելեկցիան յետագայում ընդունւում է որպէս քրիստոնէական Նոր տաճար Եկեղեցու սրբազան կանոն՝ ճշտութեամբ կիրառուելով ոչ միայն կարեւորագոյն սրբավայր՝ Երուսաղէմի Յարութեան տաճարային համալիրում, այլեւ բազմաթիւ այլ յուշարձաններ-

73 Եզեկ. ԽԳ., 1-4:

74 WILKINSON 1984:

աճձերը (հիւպոստագիսները) համարւում են քրիստոնէական աստուածաբանական մտքի, աւելի շուտ՝ եկեղեցաբանութեան երեք հիմնարար կոնկրետ արտայայտութիւնները: Այսու կարելի է հետեւեցնել, որ եթէ քրիստոնէութեան սկզբնական փուլում, ժողովներին յատկացուած շէնքն աստիճանաբար զարգացում է ապրում ըստ ծիսական արարողակարգի զարգացման, եւ որ այդ զարգացումն էլ իր հերթին կապուած է հաւատացեալ համայնքի սոցիալական համակարգում կամ ինստիտուցիոնալ նուիրապետութեան մէջ տեղի ունեցող փոփոխութիւնների հետ, ապա միւս կողմից այս երկու վերջին ասպեկտները զարգանում են ըստ եկեղեցու մասին աստուածաբանական մտքի աստիճանական ծաւալման, որն էլ հիմնուած է Սուրբ գրոց մեկնութեան վրայ: Այս հոլովոյթում է, որ եկեղեցուն վերաբերող մի շարք խորհրդաբանական տեքստերում պատարագը համարւում է աշխարհի վախճանի նախերգանք⁷⁷, եւ մանրամասն մեկնաբանւում են պատարագի իւրաքանչիւր հատուածի նշանակալի ժեստերը, անցումները, ծիսական տարաներն ու կահ-կարասին եւ նոյնիսկ եկեղեցական նուիրապետութիւնը՝ համայնքի անդամներին առանձնացնելով եւ դիտարկելով ըստ երկնային դասակարգման⁷⁸: Սակայն եթէ հաւատացեալ համայնքի իմանալի նախօրինակը յարուցիւն առած Քրիստոսի խորհրդաւոր (միստիկ) մարմինն է, ապա պատարագի իմանալի նախօրինակը նրա Չարչարանքն ու Յարութիւնն է: Բացի այդ, պատարագի ծէսն ընթանում է ոչ միայն իմանալի ծէսի ճշտիւ նմանութեամբ, այլ նաեւ ճիշտ նոյն ժամին, ինչն էլ հնարաւորութիւն է տալիս երկրային տեսանելի համայնքին քացի եւ գիւղւ բուն խորհրդի արարողութեան պահին միանալ երկնային ժողովին: Բայց որպէսզի այս միացումը տեղի ունենայ կատարելապէս, հարկ է, որ երկրային ժողովի անդամները՝ հոգեւոր դասն ու հաւատացեալ հօտը, դիրքաւորուած լինեն ըստ երկնային բնակիչների նուիրապետութեան (իմա՝ քահանայապետութեան), որի կազմում են արդարները, սրբերը, հրեշտակները եւ Քրիստոսն ինքը: Արդ տրամաբանական է, որ խորհրդաւոր միաւորման վայրը կազմակերպուի ըստ պատարագի

77 WILKINSON 2002, ch. IV-V.

78 ԴԻՈՆՆԻՍԻՈՍ ԱՐԻՍՊԱԳԱՍԻ, *Երկնային քահանայապետութիւններ*, 2013. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ, *Վերլուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ*, 1912; ROCQUES 1954:

սէսի խորանի (կամ՝ տաղաւարի) համամասնութիւններն անընդ-
հատ հիմք են ծառայել եկեղեցիների յատակագծերում՝ ընդհուպ
մինչեւ մեր ժամանակները:⁸¹ Արդ, Եւսեբիոսի կիրառական եկե-
ղեցաբանութիւնը ցուցանում է, որ այդ համամասնութիւնը ընդ-
հանրապէս Եկեղեցու բանալին է՝ իր բազմազոյ ամբողջականու-
թեան մէջ:

Նմանօրինակ կիրառական եկեղեցաբանութեան ուշագրաւ
արձագանք կայ Պաւղինէ Նուլացու նամակներից մէկում⁸²: Նկա-
րագրելով Հռոմի Ս. Պետրոսի բազիլիկան՝ հեղինակը ոչ միայն
զուգահեռ է անցկացնում գաւթի մաքրման աւազանի եւ Աւե-
տարանը խորհրդանշող կենաց աղբիւրի միջեւ⁸³, այլեւ զգեստնում
է տեսանելի եկեղեցին՝ աներեւոյթ եկեղեցու վրայ՝ ճարտարապե-
տական ստրուկտուրան դարձնելով չէնքի ներսում ընթացող պա-
տարագի ծխակատարութեան արտաքոյ արտայայտութիւնը: Այս
զուգահեռը հետագայ զարգացում է ստանում Եկեղեցու վեր-
լուծութեանը նուիրուած տարբեր դարերի տեքստերում, որտեղ
տեսանելի եւ իմանալի պատարագները համապատասխանաբար
աղերսւում են տաճարի սրբազան տարածքի բաժանմանը երկ-
րային եւ երկնային մասերի⁸⁴:

Այս առումով կարելի է նկատել, որ Ներբողում առկայ հա-
րուստ ճարտարապետական բառապաշարը մնում է խիստ համա-

81 WILKINSON 2002, 14-35:

82 *Թուղթ* (Epistula), 13.13, ed. G. Santaniello, 1992: Վերլուծութեան հա-
մար տես՝ HUNT 1984, 24 եւ TAFT 1995 եւ 2001:

83 Այս աղբիւրը առկայ էր ոչ միայն Ս. Պետրոսի եւ Ծիւրի եկեղեցական
համալիրներում, այլեւ չորրորդ դարի ասորա-պաղեստինեան բազմա-
թիւ այլ եկեղեցական համալիրներում, Տես՝ SPAIN ALEXANDER 1971-73;
PEÑA 1996, 63; MICHEL 2001, 18-20; DUVAL 1999). Դատելով ըստ Նո-
լացու նամակի՝ այն տաճարի սրբազան յատակագծի պարտադիր կոնստ-
րուկտիւ-աստուածաբանական տարր էր համարւում: Հաւանաբար կապ
կայ Նուլացու խորհրդանշական համեմատութեան եւ աւետարանական
շարքի մանրանկարներում հանդիպող կենաց աղբիւրի պատկերի միջեւ:
Այս թեմային կը նուիրեմք առանձին աշխատանք:

84 Ինչպէս, օրինակ, ԳԵՐՄԱՆՈՒՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ, *Խորհրդագիտու-
թիւնը*, ՄԱՔՍԻՄՈՒՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ, *Խորհրդագիտութիւնը*, ԹՈՎՄԱ
ՄԱՐԳԱՑՈՒ, *Հայրապետաց գիրքը*, ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ, *Վերլու-
ծութիւնը*, ՅՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑԻ, *Ճառք կրկին յեկեղեցի*:

նոր պաշտամունքային շէնքի իւրայատկութիւններին, որի արդիւնքում փոխուել է այդ եզրոյթները մարմնաւորող բաղադրիչների դասաւորութիւնը, սակայն դրանց տեխնիկական նշանակութիւնը դեռեւս չի ձուլուել քրիստոնէական բազիլիկայի դասական ճարտարապետական կոնցեպտի մէջ⁸⁷:

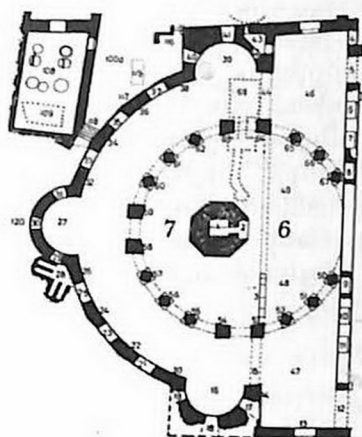
Հարկ է նշել, որ եզրաբանութեան ճշգրիտ օգտագործման հետ միաժամանակ Եւսեբիոսը չի շեշտադրում իր թուարկած ճարտարապետական բաղադրիչների որոշակի ձեւերն ու տիպաբանութիւնը: Ինչպէս stoa-կամարակապերի դէպքում է, այնպէս էլ «basilikos oikos» (տունն տէրունի) արտայայտութեան դէպքում նկատի չի առնուում շէնքի բազիլիկալ տիպը, այլ՝ սրբարան-սրահի արքայական կարգավիճակը՝ որպէս Քրիստոս-արքայի երկրային տուն-պալատ: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս հռոմէական շրջանի բազիլիկաներն այդ անուանումը կրում էին իրենց գործառոյթի (որպէս ժողովների սրահ) եւ ոչ ճարտարապետական ձեւակերտումների բերումով⁸⁸: Ելնելով Եւսեբիոսի կիրառական աստուածաբանութիւնից՝ ճարտարապետական տիպն այնքան էլ կարեւոր չէր, ուստի քրիստոնէական տաճարի սրբազնացմանը հետեւած շրջանում դրա կառուցուածքային տարրերի բազմաթէք մեկնաբանութիւնը եւ ըստ այդմ՝ դրանց ճարտարապետական մոդելների ընտրութեան յարաբերական ազատութիւնը միանգամայն ընդունելի եւ հնարաւոր էր: Այդ են վկայում, օրինակ, Անտիոքի ութանկիւն յատակագծով մայր եկեղեցին, ուր նկարագրուում են բուն տաճարը բոլոր կողմերից եզերուած շրջանաձեւ կամարա-կապերը (porticos) եւ պատշգամբները (exedra)⁸⁹, կամ Երուսաղէմի եկեղեցական համալիրի Յարութեան տաճարը կամ՝ Բոլորակը (Anastasis կամ Rotonda), որ անուանուում է նաեւ բազիլիկա⁹⁰, ինչպէս նաեւ աւելի ուշ կառուցուած մի քանի բոլորաձեւ բազիլիկաներ (Նկար 6ա-բ):

87 SPIESER 2004, 286.

88 KRAUTHEIMER 1986, 42: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ մինչ այսօր ուսմիներեւում «բիսիլիկէ» նշանակում է «եկեղեցի»՝ առանց տիպաբանական որոշակիութեան, իսկ, ընդհակառակն, վրաստանում բազիլիկալ տիպի եկեղեցիները անուանում են «սիոն»:

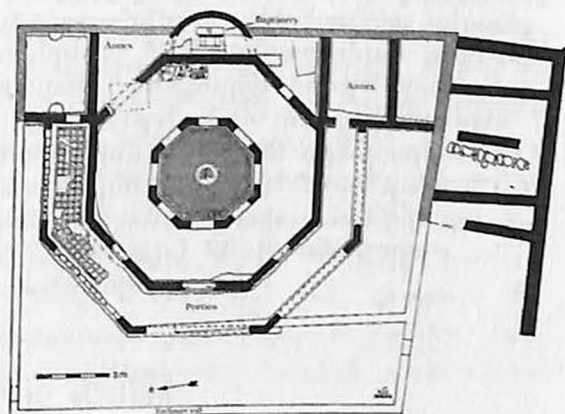
89 ԵՒՍԵԲԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, Վարք Կոստանդինի (Vita Constantini), III, 50.2, 1999, եւ Գովք Կոստանդինի (De Laudibus Constantini), IX, 15, 1976:

90 ԵԳԵՐԻԱ, Ճամփորդութիւն (Egeria, Itinerarium), 24,10 եւ 25,2, 1982:

Նկար 6ա.

Յարութեան Բոլորակը
(Նրուսաղէմ), Դ. դ., յատկագիծ

Նկար 6բ.

Կապերնաում (Պաղեստին), բոլորածեւ
«բազիլիկա», Ե. դ., յատկագիծ

Փաստը, որ քրիստոնէական տաճարի ճարտարապետական բաղադրիչները քննուում եւ անուանուում են առանձին-առանձին, եւ որ Եւսեբիոսի կիրառական եկեղեցաբանութիւնը ազատ դաշտ է թողնում դրանց տիպաբանութեան ընտրութեանը, կարող է ծառայել ոչ միայն կոստանդինեան շրջանի եկեղեցիների յատկագծերի եւ ձեւերի յարաբերական բազմազանութիւնը բացատրելու համար, այլ նաեւ վաղագոյն շրջանի հայկական պաշտօնական համար, յուշարձանների թուագրութեան եւ դասակարգման հարցում: Վերջին դիտարկումը յատկապէս կարեւորում է յատկապէս եւ զարգացած եռանաւ բազիլիկալ համակարգ եւ արեւելեան ընդգծուած արսիդ ունեցող եկեղեցիների թուագրութեան համատեքստում, որոնց terminus ante quem-ը հայկական տարածքում չի կարող անցնել հինգերորդ դարի սահմանագիծը:

ՆԱԶԵՆԻ ՂԱՐԻՊԵԱՆ

Ընթերցողի համար մեր վերլուծութիւնների հիմնադրումն ու քննադիր տեսութիւնն հետ համեմատութիւնը հեշտացնելու նպատակով՝ ստորեւ ներկայացնում ենք Եւսեբիոսի «Եկեղեցու պատմութեան» տասներորդ դարութեան համապատասխան գլուխը՝ այն համարակալելով եւ ծանօթագրելով ըստ միջազգայնօրէն յայտնի հրատարակութիւնների եւ մեր դիտարկումների: Հայերէն քննադրի համար հիմք ենք ընդունել միայն Ճարեանի ժամանակակից քարգմանութիւնը յունարէն քննադրից, քանի որ նախնեաց քարգմանութիւնն (այսուհետ՝ Ն.Թ.) ընդհատում է ԺԴ. պարբերութեան սկզբին:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Բան կցորդական ի հանդէս ամենաժողով տօնին⁹¹

{1} Արդ ոմն ի չափաւոր հանճարաց՝ զայս օրինակ յօրինեալ ճառս առ ժողովական հովիւսն, որ իբրեւ ի ժողով եկեղեցւոյ գումարեալ էին եւ բազում խաղաղութեամբ եւ վայելչական հանդարտութեամբ յունկնդրութեան մնացին, ի դէմս միոյ ուրումն ի ժողովելոց անտի եպիսկոպոսաց որ ընտիրն էր եւ աստուածասէր, որ փութով պնդութեամբ իւրով զհոյակապն եւ զվայելչական ընդ ամենայն Փիւնիկէ, զտաճարն Աստուծոյ՝ ի Տիւրոս⁹² կառուցեալ էր, եւ խօսեցաւ օրինակ զայս:

Խօսք ի հանդէս տօնի նաւակատեաց եկեղեցեաց՝ ասացեալ ի դէմս Պաւլինեայ եպիսկոպոսի եկեղեցւոյն Մուրայ⁹³:

{2} Ո՛ր բարեկամք եւ քահանայքդ՝ Աստուծոյ, որ զգեցեալ էք ի հանդերձ սրբութեան, եւ զպսակ երկնաւոր փառաց եւ զօծումն Աստուծոյ եւ զքահանայական սրբոյ հոգւոյն զպճղնաւորն արկեալ զանձամբ: Եւ դու, նորոյ սրբոյ տաճարին Աստուծոյ փառքըդ եւ պարծանք, որ ալեւոյթ հանճարով յառ Աստուծոյ պա-

91 Ն.Թ. ունի՝ խաւսք վասնուսաւորութեան իրաց եկեղեցեաց: Ի տարբերութիւն յունական մանաչուած քննադրի՝ այստեղ չորրորդ գլուխը սկսում է անմիջապէս ներքողով, իսկ նախաքանը ({1}) կցուած է նախորդ գլխի աւարտին:

92 Ն.Թ. ունի Մուր անուն: Մենք այսուհետ կ'օգտագործենք Միւր ուղղագրութեամբ:

93 Ըստ Ն.Թ.՝ Խաւսք որ ի վերայ ժողովրդեան տաւնին եւ վասն շինուածոյ եկեղեցւոյն, որ ասացեալն է ի դէմս Պաւլինէի եպիսկոպոսին եկեղեցւոյ Մուրայ:

տուեալ, երիտասարդական առոյգ արութեան գործ կատարեալ արդեամբք ցուցեր: Զոր Աստուած ինքնին՝ որ զերկինս եւ զերկիր ընու, գերազոյն պարգեւօք պատուեաց, զի յերկրի՝ Քրիստոսի նորա միածնի եւ անդրանկի նորա Բանին եւ սրբոյ Հարսին նորա ընտրելոյ տուն եւ տաճար շինեսցես: {3} Եթէ ոք զքեզ նոր Բեսելիէլ ճարտարապետ խորանին Աստուծոյ կոչել ախորժիցէ՞⁹⁴. կամ Սողոմոն՝ նորոյ եւ բազմօք ընտրելագունին Երուսաղէմի թագաւոր⁹⁵, կամ Զորոբաբէլ նոր, որ մեծացոյց զփառս վերջնոյ տաճարին քան զառաջնոյն⁹⁶: {4} Եւ դու, փարախ եւ գաւիթ սրբութեան Հօտին Քրիստոսի, բնակութիւն բանից բարեաց, եւ տեղի խրատու զգաստութեան. եւ նազելի աստուածպաշտութեան լսարան:

{5} Եւ որ երբեմն մեք զսքանչելարուեստ նշանս բարերարութեան Աստուծոյ մերոյ առ մարդիկ ի յընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց սրբոց լսելով՝ զօրհնութիւնս առ Աստուած եւ երգս գոհութեան հնչեցուցանել խրատեալ էաք, եթէ «Աստուած ալկանջօֆ մերով լուաֆ, եւ հարքն մեր պատմեցին մեզ գործս գործեցեր յաւուրս յառաջինս»⁹⁷:

{6} Բայց արդ ոչ թէ ի լսելոյ, եւ ոչ իբրեւ ի Համբաւոյ բանից զբազուկ բարձր եւ զերկնաւոր աջ բարերարին մերոյ եւ ամենաթագաւորին Աստուծոյ գիտեմք⁹⁸, այլ արդեամբք, եւ որպէս բանիս կարգ է ասել, եւ աչօք մերովք տեսաք զհաւատս եւ զճշմարտութիւն երբեմն աւանդելոց նոցա. որով եւ զերկրորդն հանցուք տուիւն երբեմն յաղթական, եւ յայտնապէս ձայն բարձեալ եւ՝ գոգօրհնութիւն յաղթական, եւ տեսաք ի փառք Տեառն զօրհնեցուք. «Որպէս լուաֆ՝ այնպէս եւ տեսաք ի փառք Տեառն զօրհնեցուք»⁹⁹: {7} Յորո՞ւմ քաղաքի, եթէ ոչ յաստուածաշէնս յայս եւ ի նորակերտ տաճարս, որ «Է եկեղեցի Աստուծոյ կենդանոյ, սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան»¹⁰⁰: Որոյ վասն եւ այլ միւս եւս բանն Աստուծոյ անետաբանէ՞ այսպէս թէ. «Փառաւորութիւնք պատմեցան զԷն աւադիկ

94 Ել ԼԱ, 2-4:

95 Գ ԹԳ Զ-Է:

96 Եր Գ-Դ՝ Երկրորդ տաճարի մաւկատիքի մասին:

97 Սդ ԽԳ, 2:

98 Սդ ՃԼԵ, 12:

99 Սդ ԽԷ, 9:

100 Ա ՏՄ Գ, 15:

ֆաղաֆդ Աստուծոյ»¹⁰¹, յորում եւ ժողովեաց զմեզ Աստուած բարերար՝ շնորհօք Միածնին իւրոյ. եւ իւրաքանչիւր որ կոչեցանն երգեսցեն մի առ մի եւ գոչեսցեն ասելով. «Ուրախ եղէ ես ընդ այնոսիկ՝ որք ասեին ցիս ի տուն Տեառն երթիցում մեք»¹⁰²; եւ դարձեալ. «Տէր սիրեցի ըզվայելութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց»¹⁰³:

{8} Եւ ոչ եթէ առանձին իւրաքանչիւր ի մէնջ միայն, այլեւ ամենեքեան միահողոյն միանգամայն ի մի հոգի եւ ի մի շունչ փառաւորելով աղաղակեսցուք. «Մեծ է Տէր եւ օրհնեալ է յոյժ՝ ի ֆաղաֆ Աստուծոյ մերոյ ի լեառն սուրբ նորա»¹⁰⁴: Քանզի մեծ է արդարեւ, եւ մեծ է տաճար¹⁰⁵ նորա¹⁰⁶. Բարձր եւ հոյակապ եւ գեղեցիկ տեսանելով քան զամենայն որդւոց մարդկան¹⁰⁷: Մեծ է Տէր, «որ արար սփանչելիս միայն. մեծ է որ արար մեծամեծս, անբնիս, փառաւորս եւ սփանչելիս, որոց ոչ գոյ թիւ»¹⁰⁸: Մեծ է այն «որ փոփոխէ զժամս եւ զժամանակս. որ կործանէ զաթոռս բռնաւորաց, եւ նստուցանէ զիշխանս»¹⁰⁹, «որ յարուցանէ զաղֆատս յերկրէ եւ բարձր առնէ զտառապեալս յաղբեաց»¹¹⁰: «Քակեաց զհօրս յաթոռոց, եւ բարձրացոյց զխոնարհս: Զփաղցեալս լցոյց բարութեամբ»¹¹¹ եւ «զբազուկս ամբարտաւանից խորտակեաց»¹¹²:

{9} Որ ոչ եթէ առ հաւատացեալս միայն, այլ եւ առ անհաւատս զյիշատակ պատմութեանցն առաջնոց հաւատարիմ գործեաց: Մեծագործ եւ զարմանագործ, բոլորից Տէր եւ արարիչ ամենայն տիեզերաց, ամենակալ եւ բարերար՝ մի եւ միայն Աստուած.

101 Սղ ԶԴ,3:

102 Սղ ՃԻԱ,1:

103 Սղ ԻԵ,8:

104 Սղ ԽԲ,2:

105 Թումարէմն ունի oikos, որի համարժեքը յարկն է, այստեղ՝ «տունն Աստուծոյ» իմաստով (տես յաջորդ յղումը), որ Ն.Թ. փոխարինել է «տաճար» բառով:

106 Բք, Գ,24-25:

107 Սղ ԽԴ,3:

108 Եք Թ,10:

109 Դմ Բ,20:

110 Սղ ՃԺԲ,7:

111 Ղկ Ա,52-53:

112 Եք ԼԸ,15:

որում եւ հանեմք օրհնութիւն նոր, փոխանակ զի արար զսքան-
չելիս մեծամեծս, «եւ զի յաւիտեան է ողորմութիւն նորա: Որ եհար
գրագաւորս մեծամեծս, եւ սպան գրագաւորս հօրս, զի յաւիտեան
է ողորմութիւն նորա: Զի յիշեաց զմեզ Տէր ի խոնարհութեան մե-
րում, եւ փրկեաց զմեզ ի ձեռաց թշնամեաց մերոց»¹¹³:

{10} Եւ ի փառաւորելոյ արդ օրհնութեամբս զՀայրն բոլորից
մի դադարեացուք. եւ զբարեացս այսոցիկ զերկրորդ պատճառ,
զառաջնորդն մեր յաստուածգիտութիւն, եւ զվարդապետն ի ճշ-
մարիտ աստուածապաշտութիւն, զսատակիչն ամբարշտաց եւ զջա-
խիչ բռնաւորաց, զուղղիչն կենաց եւ զփրկիչն կորուսելոց զՏէրն
մեր Յիսուս Քրիստոս միաբերան պատուեսցուք:

{11} Զի նա միայն բարերարին Հօր՝ որդի բարերար, որ կամօք
հայրական մարդասիրութեանն մինչդեռ ի կորուստ ապականու-
թեան անկեալ էաք կործան, եկն նա կամաւ զգեցաւ զմերս բնու-
թիւն. եւ իբրեւ բժիշկ ճարտար ի փրկութիւն խօթացելոցն ե-
տես զանհնարինսն, եւ մերձեցաւ ի դժնդակ ժահահոտութիւնս
եւ ի վէրս մեր, եւ ախտակցութեամբ ի վշտաց օտարին պատ-
րաստեաց անձին իւրոյ ցաւս տրտմութեան: Եւ ոչ միայն յորժամ
հիւանդ էաք եւ ի կեղս չարաչարս եւ ի վէրս նեխեալս, այլ եւ
մինչդեռ ի մեռեալս եւ ի ստուերս մահու էաք բնակ, ի նմին ի
կորստենէ անտի մահու ապրեցոյց զմեզ: Զի ոչ ումեք շնորհեցաւ
յԱստուծոյ զօրութիւն այնպիսի, զի այնքանեաց անսայթաք մա-
տակարարիցէ զփրկութիւն, {12} բայց սմա միայնոյ, որ ի ծանր
չարչարանս ապականութեան մերոյ մերձեցաւ, եւ զցաւս մեր ե-
բարձ, եւ զպատիժ պատուհասի ամբարշտութեան մերոյ յանձն
իւր էառ, ոչ միայն կիսամահս, այլ ի դամբանս եւ ի գերեզմանի
ժահահոտով թաթաւեալս ի վեր առեալ, որպէս երբեմն եւ արդ
այժմ ի ձեռն առատագեղ ողորմութեան իւրոյ ի վեր քան զամե-
նայն ակնկալութիւնս մեր կեցոյց զմեզ, եւ հաղորդս եւ կցորդս
արար բարեաց Հօրն իւրոյ, որ կենարարն է եւ լուսատու, բժիշկ
մեր մեծ եւ թագաւոր եւ Տէր՝ Քրիստոսն Աստուծոյ:

{13} Յորժամ երբեմն ի մռայլ գիշերի եւ յաղջամուղջ խաւարին
ի մոլորութիւն խոհերական դիւաց, եւ յազդեցութիւն ատելեաց
յԱստուծոյ այսոցն չարութեան անկեալ դնէր ազգ մարդկան, ի
ծագել նորա միայն, բազմադիմի կապանքս անբարշտութեան մե-
րոյ՝ որպէս մոմ զի հալիւ ի ճառագայթից լուսոյ, այնպէս լուծեալ

քակտեցան¹¹⁴: {14} Եւ այժմ արդ, ի վերայ այսր ամենայնի շնորհաց եւ մեծի բարերարութեան հեղձեալ նախանձու բարեատեաց չարասէր բանսարկուն, զամենայն զմահաբեր զօրութիւնս իւր շարժեաց յարոյց ընդդէմ մեր, որ եւ զառաջինն ըստ նմանութեան կատաղի շան՝ որ խածարէ զքարինս ձգեալս ի նա, զսրտմտութիւն բարկութեան իւրոյ ընդդէմ անշունչ զինուն՝ թափէր ի քարինս տաճարացն¹¹⁵, եւ յանգագ նիւթ շինուածոց զգազանային մոլեգնութիւնն իւրով զինելով, զաւերածս ամայութեան՝ որ սիրելին էր ինքեան, ի վերայ եկեղեցեացն ածէր. ապա եւ զհագին շիւն եւ զօճանման ձայն իւր, է զի ի ձեռն մեծասաստ սպառնալեաց անօրէն բռնաւորաց, եւ է զի ի հայհոյիչ հրամանս ամբարիշտ իշխանացն՝ արձակէր, եւ զմահ ժայթքեալ ժանտ եւ ապականիչ ոգւոց թունովք մահաբերին զըմբռնեալս ինքեան զհոգիս դեղէր, եւ մահացու զոհիւք կռոցն մեռելոտւոց զնուիրողսն մահացուցանէր. եւ զամենայն մարդակերպ գազանս եւ զվայրենամիտ որեարն ընդդէմ մեր շարժէր:

{15} Դարձեալ վերստին յայնժամ Հրեշտակ մեծի խորհրդոյն¹¹⁶, եւ նախ իշխանզօրունԱստուծոյ, իբրեւ շատ իսկ մրցմամբ նահատակութեան, եւ համբերատար պնդութեամբ զօրականք արիք արքայութեան նորա ի հանդիսի անցանէին, յանկարծակի ուրեմն երեւեալ նորա, եւ զամենայն՝ ոխերիմ հակառակորդսն եւ զպատերազմողս բնաջինջ խորտակեալ յոչինչ դնէր, որպէս եթէ եւ ոչ անուն անգամ նոցա լուեալ երբեք կարծիցի: Եւ զբարեկամս իւր զընտանիս, ոչ ի վեր քան զամենայն մարդիկ միայն փառօք, այլ եւ քան զերկնաւոր զօրութիւնս, քան զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղս, եւ քան զամենայն երկինս եւ զտիեզերս համայն՝ ած բարձրացոյց:

{16} Մինչ զի որ ոչ նուրեք երբեք էր եղեալ, զի ինքնակալք մեծ¹¹⁷, ի նմանէ վիճակեալ ի պատիւ եւ ի փառս հաւատալով, թքանեն յերեսս դրօշելոցն մեռելոտեաց, եւ առ ոտն կոխելով զպիղծ պաշտօն դիւաց, ծաղր ծանակ առնեն զնախնեացն հայրենատուր մոլորութեան խաբէութիւնս, եւ զմիմիայն Աստուած, որպէս հանուրց մարդկութեան նոյն եւ ինքեանց բարերար հա-

114 Սդ ԾԷ,9:

115 Ըստ յունարէն բնագրի՝ «տուն աղօթից»:

116 Ես Թ,6:

117 Խօսքը վերաբերում է Կոնստանդին Մեծին եւ Լիկիմիուսին, որ Ներբոդի հրապարակման պահին կայսրութեան երկու Օգոստոսներն էին:

ւատան. եւ զՔրիստոս Աստուծոյ որդի եւ բոլորից թագաւոր խոստովանին, եւ ի հրովարտակս իւրեանց եւ յարձանս կանգնեալ՝ Փրկիչ զնա անուանեն. եւ զսքանչելիս նորա, զյաղթութիւնս ընդդէմ ամբարշտաց ի քաղաքին՝ որ դշտոյն է տիեզերաց¹¹⁸, արքունական գրով դրոշմեն: Որպէս զի Յիսուս Քրիստոս Փրկիչ մեր միայն ի յաւիտենից անտի ժամանակաց, յաւազպետաց աստի աշխարհիս, ոչ որպէս ի հասարակաց մարդկանէ կարգեալ թագաւոր խոստովանի, այլ հանուրց բոլորից Աստուծոյ որդի հարազատ, եւ ինքնին իսկ Աստուած ճշմարիտ:

{17} Եւ կարի յիրաւունս: Քանզի ո՞րք երբեք ի թագաւորաց աշխարհիս յայն առաքինութիւն եհաս եւ ի զօրութիւն, մինչեւ զամենայն մարդկան՝ որ ի վերայ երկրի, զլսելիս եւ զլեզուս լնուլ կոչմամբ անուան իւրոյ: Ո՞ր երբեք յիշխանաց օրէնս այնպէս բարեպարիշտս եւ իմաստունս կարաց կարգել, որ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս տիեզերաց ի լուր հասարակաց մարդկութեան հանապազօրդ ընթերցեալ եւ անյեղլի հաստատութիւն առնուցու: {18} Ո՞ր զվայրագ ժողովրդոց զխուժ եւ զդժնդակ սովորութիւնս, հեզ եւ մարդասէր օրինօք իւրովի համբոյր էած: Ո՞ր ընդ դարս ողջոյն թշնամութիւն եւ պատերազմ յամենեցունց կրեալ, եւ գերմարդկային իմն եցոյց զօրութիւն, մինչ զի զօրհանապազ ի ծաղկի եւ ի զարգացման եւ յաստոջ երիտասարդութեան երեւել: {19} Ո՞ր ազգ, որ եւ ոչ ի լուր ականջաց ի յաւիտենից բնաւ ծանուցեալ, եւ յանկարծ ուրեմն ողջ բովանդակ միանգամայն ոչ յանկեան ուրեք երկրի թագուն, այլ համայն ընդ տիեզերս՝ որ ընդ արեգակամբ, ելեալ եկաց ի միջի: Ո՞ր զզօրական իւր զինուք բարեպաշտութեան այնպէս փակեալ ամրացոյց, մինչեւ անդամանդեայս զանձինս նոցա ընդդէմ ախոյենիցն թշնամեաց յարդարել: {20} Եւ ո՞ր թագաւորաց այնպէս երբեք զօրացաւ, զի եւ յետ մահուն բանակս կազմել, նշանս յաղթութեան¹¹⁹ ընդդէմ թշնամեաց կանգնել, զամենայն տեղիս առ հասարակ, զքաղաքս, զգաւառս, զհեղէնս եւ զբարբարոսս արքունեօք¹²⁰ իւրովք եւ

118 Այսիմֆն Հոռմը՝ կայսրութեան մայրաքաղաքը: Եւսեբիոսը հաւամարքս ցկատի ունի Կոստանդինի յաղթականարը:

119 Այսիմֆն՝ իսաչը, կամ իսաչանշանը, որ Եւսեբիոսի մօտ ամէնուր համարուում է յաղթութեան խորհրդանիշ, յաղթաւար՝ «տրոֆեա»: Այս մասին տես՝ GARIBIAN DE VARTAVAN 2009, 101-113:

120 Ըստ յունական բնագրի՝ «տուն թագաւորաց»: Այս քառակապակցութիւնը շատ կարեւոր է Եւսեբիոսի «արքայական աստուածաբանու-

նուիրական (իմա՝ սրբազան) աստուածային տաճարովքն լի առնել. որպիսիք են տաճարիս այսորիկ գեղեցիկ զարդք եւ նուէրք պարգեւաց՝ որք մեծարոյք են արդարեւ եւ մեծաշուք, եւ զարմացման եւ սքանչանալոյ արժանիք, զի Փրկչին մերոյ թագաւորութեան նշանակք են գերապայծառք: Որպէս զի եւ արդ իսկ. «Նա ասաց՝ եւեղեմ. իմքն հրամայեաց՝ եւհաստատեցան»¹²¹: Քանզի եւ ո՞ կարէր ընդդէմ կալ ակնարկութեան հրամանին ամենիշխան թագաւորին բոլորից եւ Աստուծոյ Բանին: Ի ճշգրիտ տեսութիւն ասացելոցս մտադիր պարապոյ եւ լուսաբանելոյ պէտք են.

{21} Թէ որպիսի՞ եւ որքա՞ն յառաջամտութեան եւ փութոյ ջանից եղեւ նոցա՝ որ յայս վաստակեցան, մարթիմք կշռել գիտել յայնմանէ որ աստուածաբանելով զչնչաւորն ի մեզ նկատեն զտաճար ի կենդանի վիմաց շինեալ¹²² եւ ամրապնդեալ անշարժ «ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից, ունելով զգլուխ անկեան զՅիսուս Քրիստոս»¹²³. զոր անարգեցին¹²⁴, ոչ որ ի նախնեաց անտի էին միայն, որ եւ չէն արդ ի միջի, այլ եւ այժմ բազումք ի մարդկանէ շինողք, չարք չարեաց գոլով ճարտարապետք: Այլ հաճեցաւ Հայր յայնժամ եւ այժմ արդ, եւ զգլուխ անկեան հասարակաց Եկեղեցւոյս հաստատեաց:

{22} Զսա արդ ուրեմն առեալ ի մէնջ կազմեաց կենդանւոյն Աստուծոյ տաճար կենդանի, զմեծն եւ ստուգիւր քաւաստուածաւայելուչ սրբարանն ասեմ, որոյ անմատոյց մուտն ներքին բազմաց անտեսանելի, եւ արդարեւ Սրբութիւն, եւ Սրբութեան սրբոց. զի ո՞ հայեցեալ եւ համարձակիցի ասել ինչ յայտնապէս, եւ ո՞ ի ներքոյ ի շրջափակ սրբարանիս յառել զաչս կարիցէ, բայց եթէ ամենից վեհագոյն քահանայապետն մեծ, որոյ միայն է օրէն զծածկեալն ի բանաւորացս առ հասարակ քննել եւ նկատել:

{23} Եւ թերեւս յետ նորա այլում երկրորդի միոյն միայնոյ է հասանել. նոյնպէս եւ որում, ի ձեռանէ նորա առաջնորդ բանակի զօրուն նորա կարգեալ, զոր ինքն առաջին եւ մեծ քահանայապետն երկրորդ իւր քահանայութեամբ պատուեալ յայսմ ի

թեան» համատեքստում, որիմ կը նուիրուի մեր յաջորդ յօդուածներից մէկը:

121 Սղ ԼԲ,9. Ճխը,5:

122 Ա Պտ Բ,5:

123 Եփ Բ,20:

124 Սղ ՃԵ,22. Մթ ԻԱ,42. Ա Պտ Բ,7:

սրբում տեղւոջ, եւ հովիւ աստուածայնոյն ձերոյ հօտին, եւ ի կամաց հրամանէ Հօր ամենակալի Ժողովրդեանս վիճակեալ իբրեւ բժիշկ, եւ դէտ եւ ազդարար աստուածային պատգամաց, նոր Ահարոն եւ Մելքիսեդեկ, պատկեր եւ օրինակ Որդւոյն Աստուծոյ՝ որ ի մշտնջենաւորս կայ, եւ հասարակաց աղօթիւք ձեզ ամենեցուն շնորհէ զնա ընդ երկայն աւուրս:

{24} Սմա արդ միայնում՝ յետ առաջնոյ եւ մեծի քահանայապետին, եթէ ոչ նախնաբար՝ երկրորդ գոնեա անկ է նկատել զխորս ներքինս հոգւոց ձերոց եւ հոգաբարձու խնամակալ նոցին լինել, քանզի եւ երկար ամօք եւ ճշգրիտ քննութեամբ փորձ, ի փութոյ ջանից իւրոց եւ ի խնամոց զամենեսեան զձեզ ի զգաստութիւն եւ ի վարդապետութիւն բարեպաշտութեան դաստիարակեաց: Եւ զոր միանգամ աստուածային զօրութեամբն ի գլուխ տարեալ կատարեաց, բաւական է եւ զնոցուն ըստ մեծութեան գործոյն տալ անվրէպ զհամար:

Եւ առաջին մեր եւ մեծ քահանայապետ, զոր միանգամ տեսանէ՝ զի Հայրն առնէ՝ զնոյն ասէ, նմին նման եւ Որդին գործէ: Եւ սա ինքն որպիսի ինչ ի վարդապետն իւր մեծ մաքուր մտաց աջօք յառեալ տեսանէ, զոր նայն գործէ, զնոյն եւ ինքն իբրու օրինակ եւ պատկեր նախատիպ առաջի իւր եղեալ, ի նոցին նմանութիւն՝ ըստ իւրում կարի գործեալ կատարեաց: Ոչինչ խոնարհ քան զԲեսելիէլ, զոր ինքնին Աստուած ելից հոգւով իմաստութեան, եւ հանճարոյ եւ արուեստից խելամտութեամբ. եւ յօրինակ երկնաւորին՝ ընտրեաց զնա ճարտարապետ խորանին վկայութեան¹²⁵: {26} Նոյնպէս եւ սա, զողջոյն իսկ զԲրիստոս զԲանն, զիմաստութիւն եւ զլոյս իբրեւ ի պատկերի հոգւոյ իւրում կրելով, չէ դիւրին ասել, թէ քանի՛ մեծախորհուրդք մտօք, քանի՛ ճոխութեամբ, քանի՛ առատաբաշխ մտաց ձեռամբ, եւ թէ նի՛ ճոխութեամբ, քանի՛ առատաբաշխ մտաց ձեռամբ, եւ թէ քանի՛ ձերով իսկ հասարակաց պատուասէր ազատականութեամբ, որ իբրու մրցելով իմն մեծանձնութեամբդ ձերով ընդ նմա ի ծախսն, զի մի՛ խոնարհ քան զառաջարկութիւնս խորհրդոց նորա երեւիցիք, զմեծն եւ զսքանչելին զայն Աստուծոյ բարձրելոյ գտաճար, զերեւելիս զայս ի տիպ լաւագունին եւ աներեւութի՝ որչափ ինչ ներէր բնութիւնս, կառուցեալ կանգնեաց: Եւ զտեղիս զայս, զորմէ նախ քան զամենայն արժան է ասել, զլցեալն ամեցայն, զորմէ նախ քան զամենայն արժան է ասել, զլցեալն ամեցայն անմաքուր պղծութեամբ ի նենգութէնէ անտի թշնամեաց նայն անմաքուր պղծութեամբ ի նենգութէնէ անտի թշնամեաց նայն անմաքուր պղծութեամբ եւ ոչ պատճառաց չարեացս տեղի մերոց՝ ոչինչ զանց արարեալ եւ ոչ պատճառաց չարեացս տեղի

տուեալ, ի խնդիր այլու՞մ տեղոյս, բազմազունից այլոց դիւրա-
գիւտ գոյով ի քաղաքիս. եւ թեթեւացուցեալ համառօտել զաշ-
խատութիւն իւր, եւ ի բազում հոգոց եւ ի նեղութենէ ազատել
զանձն. {27} այլ նախ ինքն ձեռնամուխ ի գործդ այդ, ապա եւ
զհամօրէն ժողովրդեան արծարծեալ զեռանդն, եւ պնդեալ զյօժա-
րական կամս. եւ ի բոլորից գումարեալ ձեռն մեծ, յառաջին
ազոնն նախ ինքն առաքինացաւ. որ զառ ի թշնամեաց անտի
զյափշտակեալն, զմեծավաստակն եւ զբազմակոշկո՞ն վասն մեր, որ
յառաջ քան զմեզ եւ ընդ մեզ իսկ չարչարակից եւ նեղութենա-
կից եղեալ էր, եւ որպէս մայր որբացեալ ի զաւակաց իւրոց՝ զե-
կեղեցին, արժան եւ յիրաւի համարէր բաժանորդ մեզ առնուլ
վայելից մեծի պարզեւաց ողորմութեան ամենաբարեգութն Աս-
տուծոյ:

{28} Զի որպէս երբեմն մեծն այն հովիւ՝ զարջ եւ զառիւծ եւ
զամենայն ահագին եւ զվայրենին ազգ գազանաց վանեալ, եւ
զծնօտս առիւծուց, որպէս պատմէն գիրք¹²⁶, ջախջախեալ՝ խն-
դրեաց ժողովել վերստին ի մի գորդիս իւր, եւ իրաւամբ կազ-
մեալ նորոգեաց զփարախ հօտին, «յամօք երեսաց թշմամույն եւ ի
վրէժ արդարադատ ընդդէմ աստուածամարտ ամբարշտաց»¹²⁷. զի
եղծցի թշնամին եւ հակառակորդն: {29} Եւ արդ ոչ եւս երեւին
ի միջի ատելիքն Աստուծոյ, զի եւ չէին իսկ: Որք ի կարճ հա-
մառօտ ժամանակի խռովս յարուցեալ՝ ի նոյն եւ զինքեանս գրա-
ւեալ, եւ զարդարադատ պատիժ պատուհասին լուծեալ, զանձինս
եւ զբարեկամս եւ զընտանիս խարդաւանեալ կործանեցին: Որ-
պէս զի զյառաջապատում բանս դրոշմեալս ի վաղեմի յարձանա-
գիրս նուիրականս, արդեամբք արդ հաւատարիմ լինել խոստովա-
նեսցուք, յորս եւ ընդ այլ ճշմարտախօս աստուածային բանսն, եւ
զայս յայտնագոյնս զնոցանէ տեսանեմք ասացեալ. {30} «Սուրիա-
նին մեղաւորք, լարեցին գաղեղունս իւրեանց՝ հարկանել գաղփատն
եւ գտնանկն, սպանանել զայն որ ուղիղ է սրտի: Սուրք մոցա մըտ-
ցեն ի սիրտս մոցա, եւ աղեղումք մոցա փշրեսցին»¹²⁸, Եւ «դար-
ձեալ եթէ կորեաւ յիշատակ մոցա աղաղակաւ, եւ զանուանս մոցա
ջնջեսցես յաւիտեանս յաւիտենից»¹²⁹: Զի որք ի նեղութեան էին
«աղաղակեցին՝ եւ ոչ ոք էր որ փրկէր զնոսա. առ Տէր՝ եւ ոչ լուաւ

126 Սղ ԾԸ,7:

127 Սղ Ը,3:

128 Սղ ԼԶ,14-15:

129 Սղ Թ,7:

նոցա»¹³⁰: «Նոքա գլորեցան եւ անկան, իսկ մեք կանգնեցաք եւ ուղիղ եղեաք»¹³¹: *Եւ որ բանիւս կանխաձայնեալ եղեն, եթէ՝ «Տէր, ի քաղաքի քու՞մ զպատկերս նոցա անարգեցես»*¹³². *տեսաւ ստուգիւ առաջի աչաց մերոց:*

{30} *Զի որք ըստ օրինակի սկայիցն ամբարտաւանից աստուածամարտք գտան, այսպիսի ընկալան կատարած կորստեան. իսկ որ ամայացեալն էր եւ անապատ եւ ի մարդկանէ լքեալ, զայսպիսի վասն համբերութեան նորա առ Աստուած տեսանեմք զնորա վախճան, զոր կանխաձայնէ Եսայիաս եթէ. {31} «Ուրախ լեր անապատ ծարաւի, ցնծացէ անապատն եւ ծաղկեսցէ իբրեւ զշուշան: Ծաղկեսցէ եւ ցնծացէ անապատն: Զօրացարոյք ձեռք լինալ եւ ծունկի կքուցեալք, միխթարեցարոյք կարճամիտք սրտիւք, զօրացարոյք եւ մի՛ երկնչիք: Ահաւասիկ Աստուած մեր հատուցանէ դատաստան եւ հատուցէ, ինքնին եկեսցէ եւ փրկեսցէ զմեզ: Զի ջուր քիսեաց, ասէ, յանապատի, եւ գետ ի ծարաւուտ երկրի, եւ եղիցի անջուրն յաղտիրս եւ աղբիւր ջուրց ի ծարաւուտ երկրի»*¹³³:

{33} *Եւ որք երբեմն բանիւ աստուածաձայնութիւնք էին, ի Գիւրըս սուրբս յեռեալ կան. իսկ արդ նոքին ոչ ի լուր միայն ալանջաց, այլ արդեամբք եւ իրօք մեզ աւանդին: Զի անապատն այն անջուր եւ ծարաւուտ, այրին այն լքեալ եւ տառապեալ. Զորոյ «որպէս յանտառի փայտատօք կոտորեցին գդրունս, ի միասին փայտատօք եւ մրճովք կործանեցին զնա: Զորոյ զգիրս ապականեցին, եւ ի հուր այրեցին գարբութիւնն Աստուծոյ. եւ պղծեցին յերկրի զխորան անուան նորա»*¹³⁴: *Զոր կթեցին զնա ամենայն անցաւորք ճանապարհի՝ քակեալ զցանկ նորա. «յորում եւ խոզ անտառի եւ երէ վայրի արածեցաւ»*¹³⁵, *որ եւ արդ սքանչելի զօրութեամբն Քրիստոսի, յորժամ կամեցաւ նա՝ ծաղկեցաւ որպէս զշուշան: Զի եւ յայնժամ ի կամաց ակնարկութենէ նորա, որպէս ի գթոյ խնամոց հօր խրատեալ լինէր. «Զի գոր սիրէ Տէր խրատէ, տանջէ զամենայն որդի՝գոր ընդունի»*¹³⁶:

130 Սղ ԺԷ,42:

131 Սղ ԺԲ,9:

132 Սղ Հբ,20:

133 Ես, ԼԵ,1-4, 6-7:

134 Սղ Հգ,5-7:

135 Սղ Հբ,13-14:

136 Առ Գ,12; Էփէս Լ,1-7:

{34} Եւ իբրեւ չափով, եւ որպէս ինչ պարտէր տարաւ պատուհասին, դարձեալ ի վերուստ հրամայի նմա մխիթարութիւն ուրախութեան, եթէ ծաղկեցցի իբրեւ զշուշան, եւ բուրեցցէ զհոտ քաղցրութեան իւրոյ առ ամենայն մարդիկ: Զի ջուր բխեաց, ասէ, յանապատի եւ վտակ՝ յաւազան միւսանգամ ծննդեան աստուածային փրկութեան: Եւ որ յառաջ քան սակաւ մի անապատն էր անջուր, այժմ յաղտիւրս եւ ի ծարաւոտ երկրի բխեաց աղբիւր ջրոյ կենդանութեան: Զօրացան արդարեւ ձեռք յառաջագոյն լքեալք, եւ յայտնապէս վկայք են զօրութեան ձեռացս գործք մեծամեծք եւ երեւելիք: Եւ որ երբեմն տկարք էին ծունկք եւ կթուցեալք, հաստատեալ արդ ընթանան ուղղութեամբ ընդ ճանապարհ աստուածգիտութեան, եւ ի փարախ ամենագութ հովուին դիմեալ փութան: {35} Եւ եթէ որոց ի սպառնալեաց բռնաւորաց զարհուրեալ ընդարմացան ոգիքն, եւ ոչ զսոսա անգամ ի փրկական բժշկութենէն զրկէ ինչ բանս, այլ մարդասիրաբար քաղցրութեամբ եւ զսոսա խնամելով ի մխիթարութիւն հրաւիրէ: Եթէ՝ «Մխիթարեցարուք կարմամիտք սըրտիւք, զօրացարուք եւ մի՛ երկնչիք»:

{36} Եւ զի նուրբ լսելեօք մտացն զկանխաձայն մարգարէութիւնս լուեալ մերս այս նորս Զորոբաբէլ, եւ ի միտ առեալ թէ որ վասն Աստուծոյ ամայացեալն էր եւ անապատացեալ ի սոսին պարտ էր վայելել ի մխիթարութիւնս: որով եւ յետ դառն գերութեան եւ պղծութեան աւերածոյն՝ ոչ զանց արար եթող զկործան անկեալ դիակնացեալ շինուածս, այլ յառաջ քան զամենայն պաղատանօք եւ խնդրուածովք զԱստուած Հայր ողորմութեանց ի գթութիւն չարժէր, եւ զձեր հասարակաց համեստութիւն ի նոյն յորդորէր, եւ զոր կենսատուն է միայն մեռելոց՝ օգնական եւ գործակից ինքեան առեալ, յարոյց զանկեալն, սրբեալ նախ զնա ի չարեացն եւ խնամարկեալ: Եւ հանդերձ՝ ոչ որ ի վաղուց էր հնոտի արկեալ զնովաւ, այլ որ դարձեալ յաստուածային պատգամաց խրատեալ ուսանէր յայտնապէս թէ. «Մեծ եղիցի փառք տանդ այդորիկ վերջինդ քան զառաջին»¹³⁷:

{37} Առաւել յոյժ արդ ընդարձակագոյն չափեալ տեղի, արտաքոյ շուրջ որմով պարսպեաց, եւ ընդդէմ արկածից ամենայնի ցանկապատ զգուշաւոր կազմեաց: {38} Անդաստակ մեծ եւ բարձր յարեւելս կոյս ընդդէմ ճառագայթից արեւու ձգեաց, զի եւ

նոցին որ արտաքոյ ի սրբաւայր շրջապատէն հեռի կայցեն՝ տեսիլն ներքին պայծառ փայլեսցի, եւ զօտարաց հաւատոցս մերոց ի մուտսն ձգելով զաչս, որպէս զի մի՛ զանցոք արարեալ զնովաւ անցանիցէ առանց ընդ միտ ածելոյ զյիշատակ առաջնոյ ամայի աւերածոյն եւ զայժմեան զսքանչելիս զարմանազործութիւն: Ընդ որ հարեալ թերեւս եւ զմիտսն, ձգել զնա ի ներքս ի տեսութիւն այցելութեան՝ ակնուռնէր:

{39} Եւ ի մտանել ուրուք ի ներքս, ոչ եթող անդէն անմաքուր եւ անլուայ ոտիւք ի սրբութիւնս մերձենալ, այլ ընդ տաճարն եւ ընդ նախադրուսն եթող տեղի ընդարձակ, զոր ի ձեւ քառանկիւնի փակեալ՝ չորիւք առ ի շեղ կամարակապ ամենուստ ի վերայ սեանց ամբարձեալ սրահիւք զարդարեաց իսկ ի մէջ սեանց վանդակապատս գործեալ, ի չափաւոր եւ ի պատշաճ բարձրութիւն հանեալ կատարէր: Եւ զմիջնավայրն բաց եթող ընդ երկնիւք՝ ի ճառագայթից արեւու օդ լուսաւոր պայծառ փայլելով ի նմա: {40} Աստանօր զնշանակն կանգնեաց սրբարար մաքրութեան. եւ աղբիւրս ի յետուստ կողմանէ տաճարին չինեալ ի յորդել վտակին ջուր առատ այցելուաց տաճարին ի լուացումն մատակարարէր: Նախ զի ի սփոփանս էր այն եկաւորացն, միանգամայն եւ ի զարդ եւ ի վայելչութիւն ամենայնի: Իսկ որոց դեռ եւս նախնական հրահանգաց պէտս ունէին՝ վայելուչ եւ յարմարագոյն բնակութիւն շնորհէր: {41} Եւ ընդ այս ամենայն տեսարանս անցեալ եւ ընդ բազում այլ ներքին անդաստակս եւ ընդ գաւիթս՝ ի մուտս տաճարին ածեալ կացուցանէր. եւ դարձեալ ի մի ի նոյն կողմն յարեւելս կոյս երիս կազմէր դրունս. Զորոց զմիջինն՝ բարձրութեամբ եւ լայնութեամբ բազմօք քան զընկերսն գերազանցել կամելով, պղնձապատ երկաթեալ պնդէր, եւ բազմադիմի պէսպէս քանդակօք զարդարէր, որպէս դշխոյ՝ ի միջի նաժշտաց իւրոց նազելով: {42} Եւ իբրեւ այսպէս յամենայն կողմանց կամարակապ գաւթին անդաստակս յօրինէր տաճարին, բազում լուսամուտս ի վերայ կամարակապիցն, զի լոյս առատ ի վերուստ ի շէնն հեղուցուն՝ կազմէր, եւ զպատուհանսն պէսպէս փայտեայ ճարտարագործ մանր զարդու զարդարէր: Եւ զբուն իսկ տաճարն¹³⁸ ճոխ եւ մեծագին նիւթովք ամրապինդ գործէր, անժլատաբար առատութեամբ վարելով ի

138 Յումարէմ քվագրում՝ vasilaiion oikon (արքայական տուն), որ Բարդիի փրամսերէմ Թարգմանութեան մէջ փոխարինուած է «բազիլիկա» բառով:

ծախս: {43} Ամենեւին աւելորդ թուի ինձ արդ զերկայնութիւն եւ զլայնութիւն շինուածոյն նկարագրել, զպայծառ գեղեցկութիւնն եւ զանպատմելի մեծութիւն եւ լուսացայտ տեսիլ շինուածոցն, զերկայնաբերձ բարձրութիւնն, յեցեալ ի բազմութիւն մեծագին մայրեաց Լիբանանու, զորոց եւ ոչ աստուածային տառքն լռել ախորժեն. «Յնծասցեմ, ասէ, ծառքն Տեառն, եւ մայրքն իրքանման զորս դու տնկեցեր»¹³⁹:

{44} Եւ զի՞ պիտոյ իցէ ինձ արդ զհանճարեղ եւ զճարտարարուեստ կարգաւորութենէ բովանդակ շինուածոյն, եւ զգեղոյ ուրոյն ուրոյն մասանցն մանրապատում առնել. ուր զի լաւ է աչաց վկայութիւն քան զլուր ականջաց: Եւ իբրեւ այսպէս կատարեաց զշինուած տաճարին, եւ աթոռս բարձրագահս ի պատիւ գահերիցանցն, եւ բաղրոնակս ընդ բովանդակ տաճարն յօրինեալ կարգէր. ապա զսրբութիւն սրբոց, զխորան պատարագին ի միջի դնէր. եւ զի անմատոյց եւ անկոխ իցէ այս բազմաց, փայտեայ վանդակաւ ցանկէր. ճարտարարուեստ մանր զարդու կերտեալ, մինչ ի զարմացումն ածել զտեսողն: {45} Այլ եւ ոչ զյատակս անգամ տաճարին անփոյթ առնել երեւեցաւ, զոր եւ մարմարեայ վիմօք պաղպաղուն¹⁴⁰ զարդարեաց, եւ ի ներքնոյն կազմութենէ անտի տաճարին դարձուցեալ զաչս եւ արտաքս, պատշգամս եւ դիւանս ընդարձակս եւ քաջարուեստ կառոյց, կցեալ յարեալ զայնոսիկ ի կողս տաճարին. յաւելեալ յայնս եւ դրոշմս որ հանէին ի մէջ տաճարին: Եւ որոց պէտս ունէին սրսկարանի եւ մաքրութեան ջուրցն սրբութեան եւ սրբոյ Հոգւոյն, եւ վասն նոցին Սողոմոնս այս մեր խաղաղասէր եւ տաճարիս Աստուծոյ շինող՝ դադարս եւ յարկս կազմեաց:

{46} Զի ոչ եւս բանք այնուհետեւ, այլ արդիւնք լինէին ի վերուստ ասացեալ կանխաձայնութիւնքն. զի եղեւ արդ ճշմարտութեան փառք տանս այսորիկ վերջնոյս առաւել քան զառաջնոյն: Եւ կարի իսկ յիրաւունս, զի յորժամ հովիւ նորա եւ տէր ի վերայ նորա զանձն իւր եղեալ, եւ յետ չարչարանացն եւ մահուն, զաղքատին եւ զգծուծ մարմինն, զոր ի շնորհս նորա զգեցեալ էր՝ ի պայծառ եւ ի փառաւոր փոխեաց կերպ, զվիրալիցն եւ զչարակոչկո՞ճ՝ յապականութենէ յանապականութիւն հաժ, նմանագոյնս արդեօք ի նորին իսկ յարդիւնս տնտեսութեան Փրկչին եւ ինքն

139 Սղ ձԳ, 16:

140 Այսիմքն՝ խնամկար:

վայելէր: Քանզի յետ ընդունելոյ բազմօք լաւագոյն քան զայս ի նմանէ զաւետիս, եւ մեծապէս փառս վերստին միւսանգամ ծննդեան, եւ յարութեան մարմնոց անապական, ընդ լուսաւոր պարս հրեշտակաց եւ յարքունիս իսկ Աստուծոյ ի վեր քան զկայանս երկնից՝ ընդ նմին իսկ ամենաբարեբարին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ փրկչին յաւիտեանս վայելելոյ ցանկայր:

{47} Այլ սակայն յառաջիկայ յաւիտենիս՝ որ երբեմն այրին էր եւ անապատ, արդ շնորհօք Տեառն պճնեալ ծաղկամբք, եւ եղեւ ճշմարտապէս որպէս շուշան¹⁴¹, զոր օրինակ ասէ մարգարէն. որ զհարսնականն արկեալ զպատմութեան, եւ զպսակն վայելչութեան եղեալ զգլխովն, խրատի յծնայեայ անցանել ի պար, եւ հրճուալից գոհացողական ձայնիւ լսեմք երգել. «Յնծասցէ անձն իմ ի Տէր, զի գգեցոյց ինձ հանդերձ փրկութեան եւ պատմութեան ուրախութեան, իբրեւ փեսայի եղ ինձ պսակ, եւ իբրեւ հարսն զարդու զարդարեաց զիս: Եւ իբրեւ երկիր որ անեցուցանէ զծաղիկս իւր, եւ իբրեւ պարտեզ որ բուսուցանէ զսերմանիս իւր, այնպէս ծագեացէ Տէր զարդարութիւն իւր եւ զցնծութիւն առաջի ամենայն ազգաց»¹⁴²: Զայսոսիկ երգելով պարէ նա ցնծութեամբ: {49} Իսկ երկնաւոր փեսայն նորա Յիսուս Քրիստոս բանն Աստուծոյ, զայս առնէ նմա պատասխանի, լուր նմին իսկ. «Մի՛ երկնչիցիս զի յամօք արարին գեեզ, մի՛ պատկանեսցիս զի նախատեսին գեեզ. զի զամօքն յաւիտենից մոռացիս, եւ նախատիմք այրութեան բռնչ եւս յուշ լիցին բեզ: Ոչ եթէ իբրեւ զկին մի լինալ տարակուսեալ կոչեաց գեեզ տէր, եւ ոչ իբրեւ զկին մի ատեցեալ ի մանկութենէ, այլ ասաց Աստուած, առ ժամանակ մի թողի գեեզ, եւ ողորմութեամբ մեծաւ ողորմեցայց բեզ: Առ փոքր մի սրտմտութեան դարձուցի զերեսս իմ ի բէն. եւ ողորմութեամբ յաւիտենից ողորմեցայց բեզ. ասաց որ փրկեացն գեեզ Տէր»¹⁴³:

{50} «Զարթիր, զարթիր, արի կաց, որ արբեր ի ձեռանէ տեառն զբաժակն բարկութեան նորա, զբաժակն կործանման, զբաժակն սրտմտութեան, զոր արբեր եւ թափեցեր: Եւ ոչ ոք էր որ մխիթարէր գեեզ յամենայն որդւոցն բոց զոր ծնար, եւ ոչ ոք էր որ ձեռնտու լինէր բեզ յամենայն որդւոցն բոց զորս բարձրացուցեր: Ահաւաղիկ ի բաց արարի ի ձեռանէ բռնմէ զբաժակն կործանման, զբաժակն սրտմտութեան իմոյ եւ ոչ եւս յաւելցես ըմպել զնա. եւ տաց զնա ի

141 Ծս ԼԵ,1:

142 Ամդ, ԿԱ,10: -

143 Ամդ, ԿԴ,4, 6-8:

ձեռն վմասակարացն ֆոց, եւ ի ձեռն այնոցիկ որ տառապեցուցինն զֆեզ, որք ասէին ցանձն քո՝ խոնարհեաց թող անց: {51} Զարթիր զարթիր, զգեցիր զգորութիւն քո, եւ զգեցիր զփառս քո: Թօթափեա զփռնդ, յտն կաց եւ նիստ. լոյծ զկապանս պարանոցի քո»¹⁴⁴: Ամբարձ շուրջ զքեւ զաչս քո եւ տե՛ս ժողովեալ զորդիս քո, զի ահաւազիկ ժողովեցան եւ եկին առ քեզ: Կենդանի եմ ես, ասէ Տէր, զի զամենեսին զնոսա իբրեւ զպատմուճան զգեցցիս, եւ արկցես զնոսա զքեւ իբրեւ զզարդ հարսին: Զի աւերակքն եւ ապականեալքն կործանեալքն քո՝ արդ նեղեցին ի բնակչացն իւրեանց, եւ հեռացին ի քէն՝ որ կլանէինն զքեզ: {52} Զի ասասցեն յականջս քո որդիքն քո զորս կորուսեր. «Նեղ է մեզ տեղիս, ընդարձակեա մեզ զի բնակեսցուք»: Եւ ասացես ի սրտի քում. «Ո՞ր ծնաւ ինձ գոտս, զի ես անգաւակ եւ այրի էի, պանդուխտ եւ արգելական, եւ գոտս ինձ ո՞ր սնոյց, զի ես միայն մնացեալ էի, եւ սոքա ո՞ր էի»¹⁴⁵:

{53} Զայս Եսայիաս կանուխ գուշակեաց. եւ այսոքիկ յաստուածեղէն տառն ի վաղուց անտի ժամանակաց զմէնջ է աւանդեալ, զորոց պարտ էր ուր ուրեմն զստուգութիւնն յարդեանց անտի իրաց ընդունել: {54} Այլ զի զայսօրինակ փեսային՝ Բանին Աստուծոյ առ հարսն իւր մաքուր առ սուրբ Եկեղեցին առձայնեալ, նմանագոյնս. նոյն հարսնածուն, զամայացեալն եւ կործան անկեալ եւ զանյոյսն ի մարդկանէ՝ հասարակաց մեր աղօթիւք, զձեռն սատարութեան ձերոյ ի նա կարկառելով՝ հրամանաւ ակնարկութեան Աստուծոյ ամենաթագաւորին, եւ յայտնութեամբ զօրութեան Յիսուսի Քրիստոսի՝ յարուցեալ կանգնեաց զնա: Եւ այսպէս ապա զյարուցեալն, յօրինեալ կազմեաց, զոր օրինակ ի սուրբ պատգամս իւր տուեալ էր զնկարագիր:

{55} Եւ այս զարմանք մեծ, եւ ի վեր քան զամենայն սքանչելիս, մանաւանդ որ առ աչօք միայն զերեւոյթն նկատիցեն: Եւ սակայն սքանչելիք սքանչելեաց, եթէ զսկզբնատիպն եւ զնոցին նախագաղափար պատկեր ոգեւոր եւ զաստուածամայելուչ օրինակ՝ զաստուածային ասեմ եւ զբանաւոր նորոգութիւն հոգւոց մերոց նկատիցեմք: {56} Զոր նոյն ինքն Որդին Աստուծոյ ի պատկեր իւր արարեալ, եւ յամենայնի յաստուածանմանութիւն անդ պարգեւօքն Հոգւոյն վերառեալ, զանապականն զբնութիւն, զանմար-

144 Ամդ, ԿԱ, 17, 18, 22, 23. ԿԲ, 1-2:

145 Ամդ, ԽԹ, 18-21:

մինն, զբանաւոր, յամենայն երկրաւորաց աստի եւ ի նիւթակա-
նաց ազատն եւ զիմացական եւ զմտաւոր հոլթիւնն, միանգա-
մայն եւ զառաջինն զնա ի չգոյէ ի գոյութիւն ածելով՝ հարսն
մաքուր եւ տաճար սուրբ ինքեան եւ Հօր իւրում պատրաստեաց,
զոր եւ ինքնին յայտնապէս քարոզէ ասելով. «Բնակեցայց ի նոսա
եւ շրջեցայց, եւ եղեց նոցա Աստուած, եւ նոքա եղիցին իմ ժողո-
վուրդ»¹⁴⁶: Եւ այսպիսի իսկ էր կատարեալ եւ մաքուր հոգին, որ
ի սկզբանէ այնպէս հաստեցաւ, զի երկնաւոր բանին պատկերա-
կից իցէ եւ կերպարանակից:

{57} Այլ իբրեւ մախանօք եւ նախանձու չարասէր բանսարկուին
ինքն օրէն ընտրեաց զհետ զնալ չար ցանկութեանցն եւ սիրեաց
զանօրէնութիւն. հեռացեալ նորա յԱստուծոյ եւ անտերունչ ա-
մայացեալ, դիւրադաւ այնուհետեւ եւ դիւրորսալի գտաւ նենգու-
պատիր դարանաց այնորիկ՝ որ ի բազմաց հետէ խեռայր ընդ
նա: Այսպէս ուրեմն որոգայթադիր մեքենայիւք աներեւոյթ եւ ի-
մանալի պատերազմողաց հարեալ նորա եւ անկաւ ի կործանումն
անհնարին, ոչ մնալով քար ի քարի վերայ¹⁴⁷, այլ ի սպառ դի
թաւալքերկիր կործանեալ, եւ ի բնաւ իսկ յաստուածեղէն հան-
ճարոյ իմաստութէնէ զրկեալ:

{58} Եւ զանկեալն զայն՝ որ ի պատկեր Աստուծոյ արարաւ, ա-
պականեաց՝ ոչ խոզ անտառի որ մեզն երեւի երբեմն¹⁴⁸, այլ կո-
րուսիչն այն եւ ապականարարն չարադեւ, եւ գազանք վայրենիք
մտաւորք, որք չարաչար ցանկութեամբ իբրեւ այրեցելովք գոր-
ծեալ հրածիգ նետիւք չարութեան իւրեանց, եւ «ի հուր այրեցին
գարբութիւն Տեառն, եւ պղծեցին յերկրի զխորան անուան նորա»¹⁴⁹:
Եւ այսպէս ընդ փլատակաւ հողակուտիցն թաղեալ զեղկելին, ան-
յոյս զնա գործէին յամենայն փրկութենէ:

{59} Այլ խնամատար նմին փրկականն Բան եւ ճառագայթ Հօր
յետ լուծանելոյ նորա զարժանաւոր պատիժ պատուհասի, յանցա-
նացն՝ մարդասէր ողորմութեան Հօրն գթութեան անսալով՝ դար-
ձեալ վերստին ընկալեալ զնա եւ յանձանձէր:

{60} Եւ զբարձրագահ պետաց աշխարհի, զինքնակալաց հաւանե-
ցուցեալ զմիտս, ի ձեռն նոցին աստուածասիրացն մաքրեալ սրբէր

146 Բ Կր Զ,16. Ղտ ԻԶ,12. Եզ ԼԵ,27:

147 Մթ ԻԴ,2. Մկ ԺԳ,2. Ղկ ԻԱ,6:

148 Սդ ՀԹ,14:

149 Սդ ՀԳ,5-7:

զտիեզերս համօրէն յամբարշտացն այնոցիկ յեղեռնաւոր մարդկանէ, եւ յատեւեաց անտի Աստուծոյ ի մարդախոշոշ բռնաւորաց: Ապա զբարեկամս իւր զարս առաքինիս, ի բազմաց անտի մշտնջենաւոր նուիրեալս նմա քահանայութեամբ, եւ ի ձմերունս անդ չարեացն ընդ հովանեաւ նորա ծածկեալս՝ յերեւան եւ ի լոյս հանէր, եւ Հոգւոյն մեծաշնորհ պարգեւօք արժանապէս պատուեալ զնոսա, ի նոցուն իսկ ձեռս սակաւ մի յառաջ զաղտեղեալ հոգիս յամենայն նիւթոց խոհերից եւ ի շեղջակոյտ աւերակաց՝ ի հրամանաց անտի ամբարշտաց կուտելոց ի վերայ, իբրեւ բրչաւ եւ բահիւ կշտամբիչ եւ կծանողական բանիւ վարդապետութեան հաւատոց սրբեալ մաքրեաց: {61} Եւ յորժամ պայծառ եւ լուսաւորս յարդարեաց զկայան եւ զտեղի մտաց ձերոց ամենեցուն, յայնժամ ապա իմաստնագունին եւ աստուածասիրի առաջնորդին յանձն արար զայն¹⁵⁰, որ որպէս յայլս ամենայն հանձարեղ եւ մեծախորհուրդ հանդիպեալ, նոյն եւ բարւոք ի ճանաչումն ոգւոց վիճակեալ, եւ յուղիղ դատումն մտաց, որ յառաջնմէ անտի օրէն, որպէս կարգ բանիս է ասել, մինչեւ ցայսօր ժամանակի ոչ դադարեաց երբեք ի շինելոյ. է զի ոսկի պայծառ, է զի արծաթ ընտիր եւ մաքուր, ազգի ազգի ականս պատուականս, յամենեսին ի ձեզ յարմարելով, որպէս զի արդեամբք ի գլուխ հանեալ լցցէ դարձեալ ի ձեզ զսրբազան եւ զխորհրդական մարգարէութիւն որ ունի օրինակ զայս. {62} «Անաւասիկ պատրաստեալ եմ կարկեհան զփարիմս քո, եւ զհիմունս քո շափիղայ. եւ կանգնեցից զաշտարակս քո յասպիս, եւ գդրունս քո յականց վանեայց. եւ ածից շուրջ զքեւ պարիսպ յընտիր ընտիր ականց պատուականաց, եւ զամենայն որդիս քո խրատեալս Աստուծոյ. եւ ի քազում խաղաղութեան մանկումք քո, եւ արդարութեամբ շինես ջիր»¹⁵¹:

{63} Արդարութեամբ արդ շինելով, յիրաւի զատուցանէ ուրոյն զգօրութիւնս հասարակաց ժողովրդեան. զկէսս արտաքուստ միայն պարսպելով՝ անխոտոր հաւատովք ամրացուցանէ. եւ յայսպիսեաց մեծ է բազմութիւն, որոց լաւագունի շինութեան չկարելով տանել՝ թոյլ տայ նոցա՝ զմուտն ի տաճարն, պատուիրելով պաշտօնէիցն կալ արտաքոյ առ դրունսն, եւ առաջնորդել մտանելեացն՝ զի մի՛ խառն ի խուռն ընդ նախադրունսն ընկալեալ լինիցին: Եւ զայլս առ առաջնովք սեամբք, որ արտաքոյ շուրջ

150 Այսինքն՝ Պաւլինէ եպիսկոպոսին:

151 Եւ ԾԴ, 11-14:

զգալթիւն են կանգնեալ՝ զետեղէ, ի նախկին պատուարս եւ ի փակ չորից աւետարանչացն զնոսա դասելով: Եւ զոմանս շուրջ զտաճարաւն երկուստեք ի կողս նորա շարէ, զի դեռեւս անկնունք են եւ երախայք՝ յաճումն ի բացեայ եւ հեռի ի խորհրդական աստուածատեսութենէ հաւատացելոցն անջատեալք: {64} Եւ ի սոցանէ աստուածային մկրտութեամբն մաքրեալս եւ զտեալս որպէս զոսկի՝ ընկալեալ, զոմանս իբրեւ զսիւնս ընտիրս ի տեսանել, ի ներքին խորհրդական վարդապետութենէ անտի սուրբ զրոց ամրապնդեալ հաստատէ, եւ զկէսս իբրեւ զլուսամուտս առնու ի պայծառութիւն տաճարին: {65} Եւ զբովանդակ տունն տէրունի միով ընդարձակ անդաստակաւ միայն, այն է միոյն Աստուծոյ փառաբանութեամբ զարդարէ. Քրիստոսի եւ Հոգւոյն սրբոյ երկուստեք հայրականաւն իշխանութեամբ զերկրորդական ճառագայթս լուսոյ ցոլացուցանելով: Դարձեալ ընդ ողջոյն տաճարն լի հոծ եւ ազգի ազգի լուսաւոր եւ յայտնի նշանակս հաւատոցս ճշմարտութեան հաւաստեալ ցուցանէ: Յամենայնի եւ ամենայն ուրեք կենդանիս, հաստատուն եւ ամրամեծայնի եւ ամենայն լուրեք կենդանիս, հաստատուն եւ ամրապինդ վէմս հոգւոց ընտրելով, զընդարձակ տուն տաճարին¹⁵², յամենեցունց յայսցանէ կազմեաց պայծառ եւ լի լուսով համակ ի ներքոյ եւ արտաքոյ. զի ոչ միայն ոգիք նոցա եւ միտք, այլ եւ մարմինք նոցին անարատ սրբութեամբ եւ զգօն ցածութեամբ բազմածաղիկ զարդու պճնեալ փայլեսցին:

{66} Եւ են ի տաճարիս¹⁵³ եւ գահոյք եւ աթոռք եւ բազմոցք՝ որոց ոչ գոյ թիւ, յամենեսին ի նոսա պարգեւք Հոգւոյն սրբոյ հանգուցեալ, որպէս երբեմն երեւեցաւ ի սուրբ առաքեալսն, յորս «լեզուք իբրեւ ի հրոյ քաժանեալ եւ համգեան ի վերայ միոյ միոյ ի նոցանէ»¹⁵⁴:

{67} Այլ յամենեսին ի նոսա ի գլխաւորն եւ յիշխանականն բազմի ինքնին Քրիստոս. իսկ որ երկրորդական ունին կարգս, ըստ համեմատութեան որպիսի ինչ ոք կարէ զօրութեամբն Քրիստոսի զպարգեւս Հոգւոյն ընդունել: Են եւ աթոռք հրեշտակաց եւ հոգիք ոմանց, որոց դաստիարակութիւն եւ պահպանութիւն իւրաքանչիւր նոցա են աւանդեալ: {68} Իսկ եւ մեծն եւ շքեղ եւ միակ խորանն սրբութեան զի՞նչ այլ իցէ, եթէ ոչ հասարակաց մե-

152 Յունարէն քննագրում՝ vasilikos oikos:

153 Յունարէնն ունի՝ 'ieron, որ քարգմանաքար նշանակում է «սրբարան», համապատասխան հրեական տաճարի Սրբուքեանը:

154 Գծ Բ,3:

ծի քահանային յստակութիւն հոգւոյն, Սրբութիւն սրբոց. որում առնթեր կացեալ յաջակողմն մեծն եւ հանուրց ամենից քահանայապետ՝ ինքն Յիսուս Քրիստոս Միածինն Հօր, որ զանուշահոտ բուրմունս խնկոց եւ զանարիւն եւ զաննիւթականն զոհ աղօթից՝ զուարթահայեաց եւ բազկատարած յամենեցուն ընդունելով՝ եւ երկնաւոր Հօրն եւ բոլորից Աստուծոյ վերառաքէ. նախ ինքն արժանաւոր երկրպագութեամբ, եւ վայելչական հայրենի մեծութեամբ տանելով նմին պաշտօն, ապա զերեսս նորա աղաչելով՝ զի քաւիչ լիցի ամենեցուն մեզ, եւ հաշտ հանապազորդ ընդ մեզ:

{69} Այսպիսի է հրաշակերտն այն տաճար, զոր ընդ ամենայն տիեզերս՝ որ ի ներքոյ արեգականս, մեծ արարչագործն ամենայնի՝ Բանն կառուցեալ կանգնեաց, եւ զայն խորանացն գերակայից քան զերկնային կամար՝ ի պատկեր իմանալի եւ ի նմանութիւն յօրինելով: Որպէս զի յամենայն արարածական բնութենէս եւ բանաւորացս աստի երկրաւորաց փառաւորեալ պաշտեսցի Հայրն նորա: {70} Եւ զերկնայինն գաւառ եւ զնմանութիւն որոց անդ, զվերինն Երուսաղէմ եւ զՍիոն լեառն, զերկնաւորն եւ զգերաշխարհիկ քաղաքն Աստուծոյ կենդանեաց, ուր բիւրաւորաց հրեշտակաց են բանակք եւ Եկեղեցին անդրանկաց գրելոց յերկինս՝ անճառելի եւ քան զմիտս ի վեր աստուածաբանութեամբ զարարողն նորա եւ զամէնիշխանն պատուելով, զոր ոչ ոք ի մահկանացուաց ըստ արժանւոյն յիշատակել կարող է. «Զի ակն ոչ ետես եւ ունկն ոչ լուսւ եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց»¹⁵⁵:

{71} Որոց արժանաւոր գտեալ մարդիկս հանդերձ որդւովք եւ կանամբք, մեծամեծք եւ փոքունք ամենեքեան միահամուռ ի մի շունչ եւ մի հոգի ոչ դանդաղեցուք խոստովան լինել զպատճառս եւ զաղբիւրս ամենայն բարեացս այսոցիկ, եւ վերաճայեալ օրհնել զնա. «Ո քաւէ ըզմեղս եւ բժշկէ զամեմայն հիւանդութիւնս մեր: Ո փրկէ յապակնութենէ գկեմս մեր, եւ պահէ զմեզ ողորմութեամբ եւ գթութեամբ: Ո լնու ի բարութենէ զցանկութիւն մեր: Որ ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ, եւ ոչ ըստ անօրէնութեան մերում հատոյց մեզ: Այլ որչափ հեռի եմ Արեւելք յԱրեւմտից, այնպէս հեռի արար ի մեմք զանօրէնութիւնս մեր: Որպէս գթայ հայր ի վերայ որդւոց իւրոց, այնպէս գթացաւ Տէր յերկիւղածս իւր»¹⁵⁶:

155 Ա կր Բ,9:

156 Սղ ՃԲ,3-13:

{72} Զայսոսիկ արդ այժմ եւ յաւիտեանս ժամանակաց զմտաւ ածելով՝ զառաջիկայ աշխարհախումբ տօնիս եւ զզուարթ եւ զպայծառ աւուրս զպատճառն եւ զհանդիսադիր, զտիւ եւ զգիշեր եւ զամենայն ժամանակս, զի այսպէս ասացից, յորում շնչեմքս զչունչ կենդանի՝ կալցուք առաջի մտաց մերոց, եւ յամենայն անձնէ, յամենայն մտաց եւ յամենայն զօրութենէ մերմէ զնա սիրեսցուք եւ զնա պաշտեսցուք: Եւ արդ յարուցեալ կամակար յօժարութեամբ եւ մեծաձայն կարդասցուք պաղատանօք, զի ի փարախս այս իւր մինչեւ ի վախճան ժողովեալ զմեզ եւ փրկեսցէ, եւ նովաւ հաստատեսցէ յանհատ եւ յանկատարած յաւիտեանս զխաղաղութիւն ի Գրիստոս Յիսուս ի Փրկիչն մեր, որով փառք նմին Հօր յամենայն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Les discours de dédicace d'Eusèbe de Césarée
et la théologie du Temple chrétien
La dédicace de la cathédrale de Tyr

Nazénie Garibian

La canonisation du plan et des formes architecturales de l'église commence à s'imposer, dans le monde chrétien, à partir du milieu du IVe s., lorsque se généralise le processus de la sacralisation du bâtiment du culte considéré comme le Nouveau Temple de Dieu. Cette nouvelle attitude vis-à-vis des constructions matérielles « en pierre et en bois » tant méprisées par les chrétiens des premiers temps, est liée avec le changement du statut de leur religion dans l'Empire romain et surtout avec la construction, à Jérusalem, du grand complexe de Résurrection au Golgotha. Toutefois, la démarche de sacralisation de l'église devait trouver des justifications théologiques fondées sur les témoignages des Écritures saintes. En d'autres termes, il fallait confirmer la relation qui existe entre les définitions théologiques de l'église, les conceptions symboliques du Temple de Dieu et la typologie architecturale du bâtiment du culte.

Une première tentative systématisée de cette tendance nous est parvenue grâce à l'œuvre d'Eusèbe de Césarée, un grand historien et savant de son temps. Son discours, prononcé à l'occasion de l'inauguration de la cathédrale de Tyr (315-316), est non seulement la première œuvre chrétienne connue de ce genre, mais il contient aussi la première description architecturale d'une église construite au début du IVe s. Or si cette description, qui ne fournit que des renseignements généraux, ne peut pas tellement aider à compléter ou approfondir les données archéologiques sur ce sujet, il présente cependant une valeur inestimable en tant que témoignage de la sacralisation du complexe architectural de Tyr, lui octroyant le statut de la maison de Dieu. Autrement dit, quel qu'il fût le modèle architectural de cette église, il est présenté et accepté comme le type sacré du Nouveau Temple réalisé sur terre. Cette typologie est conçue d'après l'archétype intelligible et céleste dont la composition est élaborée d'après les données et mesures cachées dans la Bible.

L'article présente donc une analyse théologique, philologique et architecturale de ce discours d'après la version arménienne traduite du syriaque au début du Ve s. et publié par A. Tcharean, que nous avons complétée par le texte original grec et sa traduction française de G. Bardy. L'analyse est suivie du texte de la version arménienne qui est sectionné, pour la première fois, d'après la numérotation acceptée généralement.